

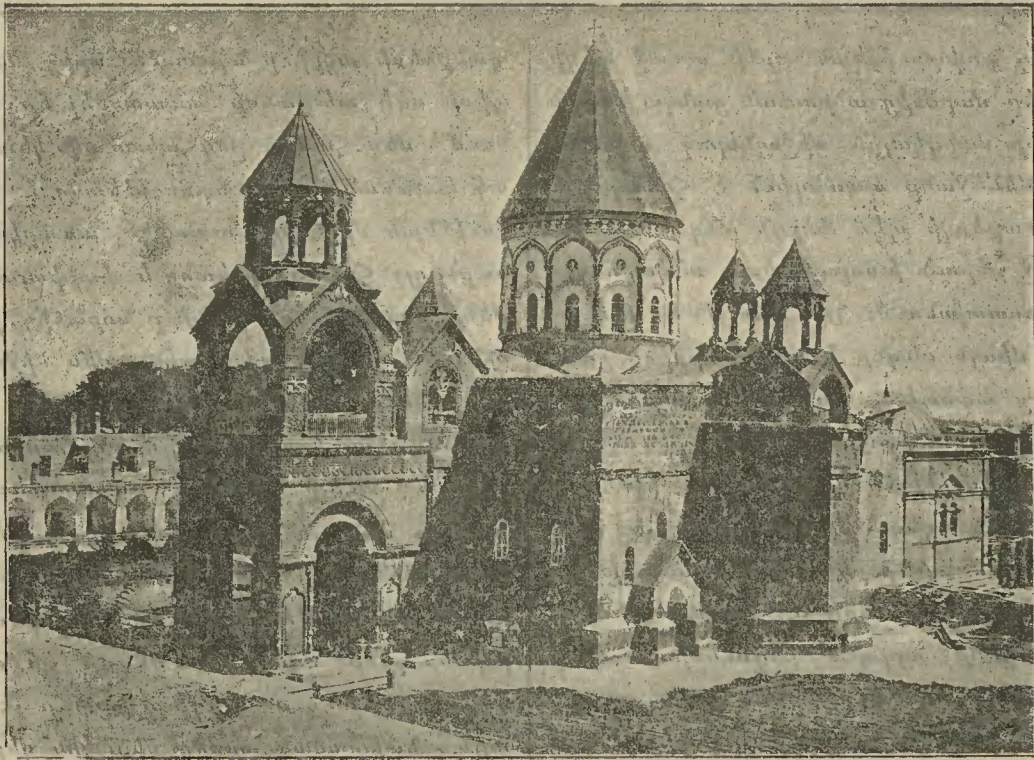

Հ Բ Ա Մ Ա Ն Ա Ի

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Չ Ի Ա.

ՎԵՀԱՓԸՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՈՂԻԿՈՍԻ

Ա Մ Ե Ն Ա Յ Ն Հ Ա Յ Ո Յ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ՄԱՆԿԱՎԱՐ-
ԺԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ՌԵՏԵԼ. ՆԱՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԵՕԹՆԵՐՈՐԻ

ՕԳՈՍՏՈՍ 1896 Թ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՄԵԴ.ՔԻ ԲՈՆՈՒԹԻՒՆԸ.

«Այր մի տառապեալ եմ ես, ո՞վ ապրե-
ցուցէ զիս ի մարմնոյ աստի մահուս»:
Հոովմ. Ը. 24.

յն օրից ի վեր, երբ մարդիկ սկը-
սել են բարոյական օրէնք ճանաչել՝ հազիւ թէ
մէկը բոլորովին ազատ քննադատ լինի այն զգա-
ցումից, որի ամենածանր ճնշման ներքոյ այդ-
պէս բացականչել է Պօղոս առաքեալը: Ամեն
օրէնք որոշ չափով ճնշումն է դրած դնում
մարդու վերայ, իբրեւ իւր բնածին ազատու-
թիւնը կաշկանդող ներկայանում նորան. բայց

օրէնքների մեծագոյն մասին դիւրութեամբ
կարելի է ընդեղանալ, սովորութեան ուժով
նոցա զործադրութիւնը մինչև իսկ մի տեսակ
ինքնաբերական պահանջ դարձնել. բարոյական
գիտակցութեան մի յայտնի աստիճանի վերայ
չատ պարտականութիւններ կատարուում են
արդէն ինքըստինքեան և նոցա դէմ դնալն
անտեղութիւն է համարուում: «մի գողանալ»
մի սպանանալ, մի սուտ վկայել» ասած է,
և բարոյական մարդը մտածում և վարուում
է այդ պատուէրների համաձայն, առանց ծան-
րութիւն զգալու իւր վերայ: Կայ սակայն մար-
դու մէջ մի բան, որ ո՛չ օրէնքի է հպատա-

կում և ոչ սովորութեան ոյժի առաջ տեղի տալիս. մեր մարմնից անբաժան ցանկութիւնն է այդ, որը մարդկային միջոցներով զսպելու համար ամեն ջանք ապարդիւն է համարում Պօղոս առաքեալի պէս մարդն անգամ և վերը յառաջ բերած խօսքով իւր անկարողութիւնը խոստովանում: Յա ասում է, թէ օրէնքը ոչ միայն անգոր է մեր մարմինը ցանկութիւնից ազատելու, այլ մինչև անգամ ինքըն է գրգռող և ցանկութիւններ յառաջ բերողը: «Չցանկութիւն ոչ ճանաչէի, եթէ ոչ օրինացն էր ասացեալ. մի ցանկանայցես»: Այդ չէ նշանակում ի հարկ է, թէ ցանկութիւն չկայ այնտեղ, ուր օրէնքը չէ հրամայում: մենք տրամադիր ենք այդպէս ընդունելու. մենք անմեղ ենք անուանում այն վիճակը, որի մէջ մարդ դեռ չարն ու բարին իրարից չէ զանազանում գործում է ներքին դրդումների համաձայն. բայց այդ անմեղութիւնը յարաբերական անմեղութիւն է. ցանկութիւն և մեղք չճանաչել նոյնը չէ թէ չունենալ: Օրէնքը մեզ միայն գիտակցութեան է բերում. երբ նորա պատուէրների հակառակ մեր ցանկութիւնները դրդում են մեզ չարը գործելու՝ յառաջանում է մեզանում մեղաւորութեան գիտակցութիւն, որ և նոյն չափով զարգանում է և կենդանանում: ինչ չափով մենք ենթարկուում ենք օրէնքի դաստիարակիչ ազդեցութեանը: Իսկ իբրև բարոյական մարդ զարգանալու համար անհրաժեշտ է, որ մենք դաստիարակուենք օրէնքի ներքոյ, որ զարգանայ մեզանում բարոյական գիտակցութիւնը, մեղքի գիտակցութիւնը՝ ինչքան և նորա ճշշումը ծանր և դառն լինի մեզ համար:

Մենք ապրում ենք այնպիսի մի ժամանակում, երբ մարդիկ այդ ճշշումն ըստ երևութիւն շատ քիչ են զգում: քաղաքակիրթ աշխարհըն աշխատում է այնպիսի բարոյականութիւն ունենալ, որ բնական ցանկութիւններն իբրև չար ինչ չէ արգելում որ մեղքի գոյութիւնն անգամ չէ ճանաչում: Այն մարմինը որ Պօղոս Առաքեալը մնացու մարմին էր անուանում և իբրև բոլոր տառա-

պանքների աղբիւր նկատում, որից նա այնպիսի մեծ տենչանօք ազատուել էր ցանկանում՝ մեզ համար ընդհակառակն կենքի միակ կայարան է, ղուարձութեանց և երջանկութեան միջնորդ, ուստի և առարկայ ամենաքնքոյշ հոգածութեանց և փայփայանքների. մենք ցանկութիւն չունինք նորանից բաժանուելու, այլ ընդհակառակն ամեն միջոց գործ ենք դնում՝ նորան որքան կարելի է երկար պահպանելու և այդպիսով մեր ղուարձութիւններն ևս աւելի տեւական դարձնելու:

Եւ սակայն խաբուսիկ է այս ամենը. ըստ երևութիւն միայն մենք մեր մարմնի, նորա մէջ իշխող ցանկութեան մահացուցիչ բնաւորութիւնը չենք զգում և մեղքի բռնութեան ներքոյ ճշշում: Արդի աշխարհը չէ կարող այլևս նախնական անմեղ վիճակին վերադառնալ, ուր բնական ձգտումներն են անարգել իշխում՝ մինչ իւր նրբացած, երբեմն ծայրայեղ անբնականութեան հասցրած զգայութիւնները բնական համարելը, մեղքի ճշշող գիտակցութիւնն իրենից հեռացնել աշխատելը զարհուրելի հետեանքներ է յառաջ բերում: Որքան գերադասելի է մի հասարակ բանուորի, երկրագործի, փայտահատի կենքը, որ քրտնաջան աշխատութեամբ բնութեան դէմ կռիւ մղելով իւր օրական ապրուստն է հոգում՝ մեղկութեան ճահճի վերայ պառկած մի ծոյլի կենքից, նոյնքան գերադասելի է հոգեկան այն տաժանելի վիճակը, որի մէջ բարոյական վսեմ պատուէրը կատարելու համար կռիւ է մղում մարդ անդադար իւր ցանկութիւնների, իւր մարմնի, մեղքի դէմ՝ այն եղկելի վիճակից, ուր նա անձնատուր իւր կրքերին և ինքնախաբէութեամբ արբեցած, քայքայուում է օրէցօր հոգեպէս ու մարմնապէս և դէպի գերեզման դիմում: Մեր ժամանակի համար չկայ և զուցէ աւելի ցաւալի մի երևոյթ քան այն, որ հասարակաց կարծիքը, պրականութիւնն, ամեն ինչ նպաստում է այս վերջին կարգի սերունդ անուցանելու և զարդացնելու: Նորա հետ զուգընթացաբար աճում և զարգանում է մեղքը, որ ոչինչ

խաբուսիկ միջոցներով ծածկել կարելի չէ. իբրև հաղարգիւեան մի վիշապ ամեն կողմից պարզում է սա իւր խեղդող ճանկերն ու որս որոնում և ներկայ սերունդը փոխանակ վտանգի մերձաւորութիւնը տեսնելու, փոխանակ Պօղոս առաքեալի նման սարսափահար՝ օգնութիւն, ազատարար կանչելու, մահառիթ վիշապի թովիչ ազդեցութեանն է ենթարկուում ու գունդագունդ նորա զիրիւր զիմում: Իսկ եթէ կան առաջնակարգ անձնաւորութիւններ, որոնց տրուած է ժամանակի ողին ըմբռնել, զգալ իրենց կաշու վերայ բոլոր մարդկութեան տանջող ցաւերը և ամենքին մատչելի, մտքեր սասանեցնող կերպով վերարտադրել իրենց ըմբռնածն ու զգացածը, ներկայացնել ապականուած աշխարհն իւր բոլոր տղեղութեամբ, մեղքի ծանր ու զազրալի հեռանքներով՝ նոքա ևս միայն չարիքն են տեսնում բայց բառնալու միջոցը չգիտեն: Առաքեալի նման բարոյական օրէնքի խստութիւնն ու իրաւացիութիւնը ճանաչելով իսկ՝ հեռու են դեռ այն երանական զգացումից, որ նա ունէր մեղսամած խաւարն ու ամեն տագնապ փարատող լուսոյ մի փարոս աչքի առաջ տեսնելով և կարողանալով մեղքի բռնութիւնը խորտակող մի երկնային զօրութիւն ցոյց տալ՝ «Շնորհքն Աստուծոյ ի ձեռն Յիսուսի Բրիստոսի Տեառն մերոյ»:

Վերջին խօսքերի իմաստն արդէն բոլորովին անհասկանալի է ժամանակակից մարդու համար, աւելի անհասկանալի քան մեղքի զրոյցը: Պէտք է մէկը Պօղոս առաքեալի պէս ամբողջ կեանքում կռիւ վարած լինի իւր մարմնի, իւր ցանկութեանց դէմ, բարոյականութեան անպայման հրամանը բոլոր խստութեամբ ըմբռնած և աստուածադիր պատուիրանները մի առ մի կատարելու ձգտած լինի՝ որպէս զի Աստուծոյ առատ, ձրի, մեղսաքաւիչ շնորհաց զօրութիւնը ճանաչել և զնահատել կարողանայ: Մեր ամենօրեայ փորձառութիւնը մեզ ասում է, որ պատուէրներ, խրատներ տալով, բարոյականութեան կանոններ սովորեցնելով կարելի չէ մէկին բարոյական մարդ դարձ-

նել: անձնական օրինակը միայն, բարոյական հասարակութեան, բարոյական անձանց անմիջական ազդեցութիւնը սերունդ է կրթում, բարոյական շաւղի վերայ դնում: Սակայն ուր է այն մարդը, որ կատարեալ բարոյականութեան տիպար հանդիսանար մեր առաջ, դէպի որը բարձրանալը և որին հասնելը կարելի լինէր մեր կեանքի համար անպայման կէտ նպատակի դարձնել: պատմութիւնը միայն մէկին է ճանաչում այդպէս, կնոջ զաւակներին մէկը միայն համարձակուել է իւր համար ասել. «Ո՞րք ի ձէնջ յանդիմանեցէ զիս վասն մեղաց», և Առաքեալը դէպի Նա է մատնացոյց անում՝ միակ անմեղը, բարոյական բարձրագոյն զիտակցութեամբ հանդերձ, միջնորդն ու պարզեւիչն աստուածային շնորհաց: Օրէնքը պատուիրում է մեզ բարին անել և սովորեցնում է խուսափել չարից, բայց չէ կարող մեզ այն զօրութիւնը պարզել, որ մեր մարմնի մէջ իշխող ցանկութիւններին յաղթէ և ստիպէ մեզ բարոյական կեանք վարել, իբրև զրսից եկած պատուէր մեր ներսը գործող տարրերի վերայ նա ոյժ չունի, և հեռանքն այն է, որ մենք իմանալով հանդերձ, թէ օրէնքը բարի է և հոգեւոր՝ հնազանդել նորան և բարին գործել չենք կարողանում: «Զի կամքն առաջի կան ինձ, և առնել զբարին ոչ», «Հաճեալ եմ ընդ օրէնսն Աստուծոյ ըստ ներքին մարդոյն, բայց տեսանեմ այլ օրէնն յանդամ իմ զինեալ հակառակ օրինաց մտաց իմոյ և գերեալ զիս օրինօքն մեղաց, որ են յանդամս իմ»: Այդ գերութիւնից, մեր անդամների մէջ տիրապետող մեղքի այդ բռնաւոր օրէնքից ազատուելու համար՝ Առաքեալը միակ միջոց այն է համարում, որ մեր ներսը, մեր անդամների վերայ իսկ մի նոր օրէնք սկսէ իշխել՝ մի հոգեւոր, բարոյական օրէնք: Նա ինքն իրեն և իւր հետ մէկտեղ բոլոր ճշմարիտ քրիստոնեաներին, համարում է արդէն այդ օրէնքի ներքոյ. «Զի՞ օրէնք հոգւոյն կենաց ի Բրիստոս Յիսուս ազատեցին զիս յօրինաց մեղացն և մահու», ուստի և եղրակացնում է. «Իսկ եթէ Բրիս-

տոս ի ձեզ է, ապա մարմին մեռեալ է վասն մեղաց, և հոգին կենդանի է վասն արդարութեան: Զրիստոնէի համար մի անհասանելի գաղափար չէ ուրեմն այնպիսի կեանքով ապրելը, ուր միայն հոգին է գործում, ստիպում մարմնին մեռցնել իւր ցանկութիւնները և իրեն համակերպիլ: այդ նորա կոչումըն է: Զանի մենք կշարունակենք զեռ մարմնով ապրել, մարմնի հաճոյքները կատարել և նոցա մէջ բաւականութիւն ու երջանկութիւն որոնել՝ մեղքի և մահու օրէնքը կտիրէ մեր վերայ և դերի կպահէ մեզ կամենանք ճանաչել նորա իշխանութիւնը թէ ոչ: Նիւթապաշտական հայեացքների հետ պղտոր կոհակներով մեղքի հոսանքը ողորդում է մեր աշխարհը և պայթումը զգուցիւ ուռոյցքների միջից ցոյց է տալիս իւր բոլոր տգեղութիւնը: մի հովասուն զեփիւռ, մի երկնային շունչ միայն նորա կատաղութիւնը նստեցնել և նորա բացած վերքերը բուժել կարող է: Որպէս զի մարմինը իւր գործը միայն կատարէ և իւր համար դրած սահմանից չելնէ, հարկաւոր է որ հոգին մեր մէջ գերիշխանութիւն ստանայ, որ մենք հոգեւոր, գաղափարական մթնոլորտի մէջ վերսկսինք ապրել, հոգեով ապրել, Զրիստոսի հոգեով ուշադիր Առաքեալի ազդարար ձայնին և թախանձողին հրաւիրանաց: «Այսուհետեւ եղբայրք, պարտիմք ոչ մարմնով ըստ մարմնոյ կեալ»:

Կ. Վ.

ՀԱՅԵՇՆԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.

ՆՈՐԱ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ.

(Շարունակութիւն)*

Հարեչական եկեղեցին, ինչպէս արդէն ասուեցաւ, ազգային եկեղեցի է: Բացի Հաբեշ հրեաներից կամ ֆալաշներից, բացի արևելեան սահմանների վերայ ապրող մահմեդականներից և Գալայի (հարաւային կողմում) հեթանոս մնացած մասից, բոլոր Հաբեշները քրիստոնեայ են: Որքան է Հաբեշ քրիստոնեաների թիւը՝ դժուար է ասել: Յա-

ճախ յիշուում է, որ Հաբեշտանը 3—4 միլիոն բնակիչ ունի, բայց 14 տարի առաջ այսպէս էր գրում Ռօլֆս. «Երբ ևս յետոյ հոգեով տեղափոխուում էի Հաբեշտան և մտածում էի, թէ ինչպէս օր օրի վերայ, ընդարձակ տարածութիւններ անցնելով, ոչ գիւղ և ոչ մարդիկ էի տեսնում՝ գալիս էի այն համոզման, թէ Հաբեշտանը չունի այնքան մեծ թիւով բնակիչներ, որքան վերագրում են նորան: Այն էլ շատ է ըստ իս, եթէ նոցա ընդհանուր գումարը 1,500,000 հոգի հաշուենք: Գուցէ առաջ նա բազմաթիւ բնակչութիւն է ունեցել և հաւանականաբար դեռևս կունենայ: Հաբեշները, ինչպէս երևում է, աճող ժողովուրդ են: 5—6 երկնայ ունեցող ամուսիններ բաւական շատ կան...: Ինքնասպանութիւնները խիստ հազուադէպ են այստեղ և կլիման բոլորովին առողջարար է, որովհետև անառողջ խոր ընկած հովիտները գրեթէ անընկն են: Երկրի հարստութիւնը բնակիչների մեծ թիւ կարող է կերակրել, բայց կան զանազան հանգամանքներ, որոնք բացատրում են Հաբեշտանի այսպիսի անօր բնակչութիւնը: Երկրի մէջ գոյութիւն ունեցող յարատե պատերազմը խլում է այս երկրից բազմաթիւ մարդկանց իրենց կեանքի ծաղիկ հասակում: Թէպէտ բոլոր զինուորները ամուսնացած են, բայց երեխաների մասը բնական մահով չէ մեռնում...: Յաճախ նաև վարակիչ հիւանդութիւնները ամբողջ գիւղեր և նահանգներ ամայի են դարձնում»:

Հաբեշական եկեղեցու ազգային եկեղեցական բնաւորութեան հակասողն է առանձնապէս այն հանգամանքը, որ աբուհանան միշտ Ապտիպէտը է լինի, որի թոյլտուութեան համար առաջ (այժմ ինչպէս է՝ չգիտեմ) եզրպտական փոխարքաներին իւրաքանչիւր նոր ընտրութեան ժամանակ բաւական մեծաքանակ հարկ պէտք է վճարուէր: Այս օտար տարրի ազդեցութիւնը չէզոքանում է ոչ միայն նրանով, որ աբուհան Հաբեշտանում միայն Հաբեշների մէջ ապրելով, սովորաբար շուտով Հաբեշ է դառնում, այլ աւելի նրանով, որ այս ազգային եկեղեցու մէջ թագաւորը նաև եկեղեցու վերայ ունի շատ զօրեղ ազդեցութիւն: Միջին դարերում Ջարաթի թագաւորը ձեռնարկեց ինքնագլուխ եկեղեցական կարգերի մի նոր բարեփոխութեան, իսկ իւր՝ Անգլիացւոց հետ ունեցած պատերազմներով (1868) յայտնի Թէոֆորոս թագաւորը, որ ինքնասպանութիւն գործեց իւր Մագլաւա բերդում (1868 ապր. 13), մինչ պաշարող Անգլիացիք նեղում էին՝ աչքի ընկնող կերպով ցոյց է տուել իւր զօրութիւնը աբուհայի դէմ: Աբուհան հրապարակական ժողովի առաջ նորան նդովելով իշխանազուրկ յայտարարեց, այն ժամանակ

Ն ե գ ու ս ը առաջ գնաց դէպի նա և խնդրեց՝ ատրը-
ճանակը ուղղելով. «Սիրելի հայր, տուր ինձ քո
օրհնութիւնը». և խնդիրն իսկոյն կատարուեցաւ:

Արուեսնի որ այժմ Կոնդորումն է նստում,
հարեշական եկեղեցու միակ եպիսկոպոսն է. Բ.
աստիճանն է «աւագերէցութիւնը» (կօմօզատ, եզ-
կօմօս), որից յետոյ գալիս են ուրիշ 4 աստիճան-
ներ, երէց, կիսերէց, սարկաւագ, կիսասարկաւագ,
Հոգեւորականների մէջ իսկապէս արուեսնայի հետ գրե-
թէ հաւասար յարգանք վայելում է կրօնաւորների
առաջնորդ կամ արքայապետ էջեգէնի որ ձեռ-
նադրութեամբ աւագերէց է. Այս էջեգէնի ամուս-
նական Շօայի Դարբար—Լիւրանոս Վանքն է, սակայն
այնտեղ ամուսնակալել պարտաւորեցուցիչ չէ. Ռօլֆս
1881-ին ժամանակակից էջեգէնին Նեգուսի մօտ
պատահեց և գտաւ նրան խիստ բարձր զարգաց-
ման տէր մի մարդ, աւելի՛ զարգացած, քան մի բար-
ձր հարեշ Հոգեւորականից սպասել կարելի էր,
Բացի էջեգէնից պատուով արուեսնային մօտ է նաև
Աքսուսի ներքատը (ըստ Ռօլֆսի ներքէիտ),
Բայց այդ ներքէիտը, եթէ չեմ սխալուում, ձեռնա-
դրուած Հոգեւորական չէ. Նորա ինչպէս և ուրիշ
մեծ եկեղեցիների մէջ համապատասխան «ալակայի»
գիրքը, ընդհանր է հարեշական եկեղեցու ազգային
եկեղեցական բնաւորութեան համար. Հարեշատա-
նում հոգի մեծ մասը եկեղեցական կալուածք է.
Այս կալուածների վերակացութեան համար իւրա-
քանչիւր մեծ եկեղեցում մի քանի գրագէտ և օ-
րհնագէտ մարդիկ են նշանակուած դեպի տէրատ
կոչումով, որոնք թէպէտ աշխարհական, բայց այ-
նուամենայնիւ եկ. երգեցողութեան մասնակցե-
լուն համար Հոգեւորական են համարուում թէ
ժողովուրդից և թէ ճանապարհորդներից, Եկե-
ղեցական վարչութեան այս աշխարհական մասի
կառավարութիւնը մեծ եկեղեցիներում ալակայի
(այսինքն գլխաւոր) ձեռքն է, որ սովորաբար աշ-
խարհական է լինում, Բողոքովին նոյն պաշտօնն ու-
նի ներքատը. նա հին եթովպական դրականու-
թեան մէջ հանգէս է գալիս իր բարձրագոյն վար-
չական պաշտօնէյ մի մեծ եկեղեցու կամ վանքի.
Ե՞րբ այժմ ներքատ և ե՞րբ ալակայ տիրողն են
գործածում, ես չգիտեմ. Բացի Ռօլֆսից ուրիշներն
էլ վկայել են Աքսուսի հնագրեան մայր տաճարի
կառավարչի շնորհիւ» տիրողը կրելուն. Կարող է
պատահել, որ մի մեծ եկեղեցու ալական և կամ
Աքսուսի ներքէիտը միևնոյն ժամանակ աւագերէց
լինի. բայց այդ սովորական չէ և ո՛չ էլ օրէնք.
Կրօնաւորները, ինչպէս երևում է, սովորական եկե-
ղեցիներում չեն սպասաւորում. Բայց նոքա գէթ
մասամբ, ինչպէս զպոյնների մէջ և ուրիշ տեղեր

սովորութիւն է, հոգեւորական աստիճան ունին,
Վանքերում, որոնք շատ բազմամարդ են, միայն
ձեռնադրուած կրօնաւորներն են պաշտօն կատարում.
Ռօլֆսի հաշուով, որ 1881-ին այցելել է Բիզէնի վան-
քը հիւսիսային Հարեշատանում՝ նրա և յարակից
վանքերի մէջ պէտք է որ 1000 կրօնաւոր եղած լի-
նի, Բայց այդ արեղանների գործունէութիւնը վան-
քերով միայն չէ սահմանափակուում. նոքա վանքերից
գուրս ևս կարող են խոստովանեցնել և ապաշխա-
րութիւն գնել:

Ո՛րքան է հոգեւորականների թիւը, գծուար է
ասել, Հէօգլին, որ 1861—1862 թ.-ին այցելեց
Հարեշատան՝ 12000 է հաշուել նոցա թիւը և գան-
գատուում է ձրիակներների այս բազմութեան դէմ,
որոնք անգործ են և ապրում են աշխատող դասի
հաշուով. Սակայն ինչպէս որ այս գանգատը հաւա-
նականաբար անարդար, այնպէս էլ նորա հաղորդած
տեղեկութիւնն անճիշդ է. Անարդար է յապկապէս
կղերականներին անգործութեան համար մեղադրելը.
Պարապութիւնը Հարեշատանում իսկապէս պատուա-
ւոր դասի գլխաւոր պարապմունքն է. Բարձրաս-
տիճան հոգեւորականները, իրենց պաշտօնի հետ կա-
պուած պարտականութեանց և պահանջների շնորհիւ,
աւելի շատ գործ ունին, քան մնացած պատուաւոր
հարեշները. իսկ ստորին կարգի կղերականութիւնը,
ինչպէս ուրիշ արեւելեան եկեղեցիներում՝ եթէ կըր-
թութիւնը ներում է, միայն նուրբ աշխատանքներով
չէ զբաղուած, այլև հասարակ և բարձր արուեստ-
ներով. Դորա հակառակ Հէօգլինի նշանակած թիւը
շատ փոքր է. Եթէ ստոյգ է, որ իսկապէս իւրաքան-
չիւր եկեղեցում 20 հոգեւորականներ և կամ հոգեւո-
րականութեան հետ կապ ունեցող համանման պաշ-
տօնեաներ են կարգուած, որ Կոնդորը իւր 4000 հո-
գի ընկերներով և 40 եկեղեցիներով (!) «մի քա-
նի հարիւր» հոգեւորականներ ունի, դեռ չհաշուած
կրօնաւորների բազմութիւնը՝ այն ժամանակ իրաւա-
ցի պէտք է համարել, եթէ Ռօլֆս Հէօգլինի
տուած թիւը «շատ աննշան» է համարում:

Որ ո՛չ հոգեւորականների թիւը և ո՛չ եկեղեցա-
կան կալուածները և պետական առանձնաշնորհում-
ներն են պատճառ մի եկեղեցու ժողովուրդի վերայ
ազդելուն, այդ յայտնի երևում է Հարեշատա-
նում. Ի՞նչիցն է, որ շնայած եկեղեցու այս ազ-
դեցիկ գիրքին, հարեշների ժողովրդական կեան-
քում քրիստոնէութիւնն այդքան ստոր աստիճանի
վերայ է կանգնած. Անշուշտ դրա պատճառն այն է,
որ այս քրիստոնէութեան մէջ, ինչպէս արդէն Բ.
յօդուածում ցոյց տրուեցաւ, քրիստոնէութեան
կենսական ոյժերը դարերէ ի վեր կաշկանդուած են
մնացել, Իսկ ամենամօտաւոր պատճառը, որ ի հարկ

է առաջին հետեանք է հոգեւորականութեան տգիտութիւնն է։ Ռօլֆս պատմում է որ մի հարեշ հոգեւորական Մարիա Թերեզիայի Յ տալեր էր գտել և լո՛ւրջ աղօթելուց յետոյ ոչ թէ սեպհականել է այլ առաջարկել է նրան, ենթադրելով թէ նա է տէրը, «ես անխօս մնացի—գրում է նա։—Քահանաներից մէկն էր դա ուրեմն մի տգէտ ֆանատիկոս, աւելի յիմար քան իրենք սովորական հաբեշները, ինչպէս շատ ճանապարհորդութիւնների մէջ յիշուում է, օժտուած բոլոր հնարաւոր ակտիւ ընդունակ ամեն տեսակ ոճրագործութեան, ինչպէս կարող էր նա այնպէս պարզ կերպով բարի բան անել, ճիշդ է՝ մեզ մօտ բոլորովին զարմանալի չէ, երբ մէկը գտած մի իր վերադարձում է։ Բայց այստեղ, երբ խօսքն այդքան խիստ նախատինքների արժանացած հարեշ հոգեւորականութեան մի անդամի մասին է՝ ո՞վ կարող էր այդ մտածել։ 10 ճանապարհորդութիւններից հազիւ թէ մէկը գտնուի, որ հարեշ հոգեւորականներին ամենաչնչին լաւութիւն վերագրէ։ Թող ուրեմն շատ չչափաւանցնենք։

Ես այդ պատճառով չեմ ուզում աւելի երկար տեղեկութիւններ տալ հարեշական հոգեւորականութեան բարոյական վիճակի մասին։ Ինչ վերաբերում է հոգեւորականութեան կրօնական կրթութեան (այսուհետեւ քանական զարգացման մասին բնականապէս պէտք է լուել) նա գտնուում է նոյն ստոր աստիճանի վերայ, ինչ որ կուպական, ասորի յակոբիկների և ասորա-նեստորական հոգեւորականութիւնը՝ գուցէ և աւելի ստոր, և ո՞րտեղից պէտք է դար կրթութիւնը։ «Եթէ մի հարեշ կամենում է հոգեւոր կոչման նուիրուել, այդ լինում է շատ մատուցելիտասարդութեան ժամանակ, նա սովորում է եկեղեցական լեզուի ընթերցումը և մի շարք խօսքեր գեղց լեզուով (գեղց է ասուում եմովպիական եկեղեցական բարբառը)։ Իսլամի սաղմոսներ, հարեշական երգի և թափորի դաղանքներ, և փոքրիկ մի տուրք վճարելով արունային, որը միայն իրաւունք ունի, ձեռնադրուում է»։ Այսպէս է պատմում Հէօֆլինը և ճիշդ են նրա պատմածի հիշական կէտերը։ Սարկաւագից պահանջում են ոչ աւելի քան նա կարգալ կարողանայ։ Քահանայ ձեռնադրուում են աւելի ծեր հասակում։ Քչերն են ձեռնադրուում դեռ չամուսնացած, որովհետեւ թէպէտ քահանան կարող է ամուսնական կեանք վարել, բայց Հարեշստանում ևս ինչպէս միւս արևելեան եկեղեցիներում, նա չէ կարող ձեռնադրուել յետոյ ամուսնանալ։ Քահանայից ևս հազիւ թէ աւելի է պահանջուում քան սարկաւագից։ Միայն անհրաժեշտ է, որ «հաւատոյ հանդանակը

անգիր իմանայ, որը՝ կուպերի, յակոբիկների, ինչպէս և օրթոդոքս եկեղեցիներում գործածական՝ այսպէս կոչուած «նիկիականն» է։ որովհետեւ պաշտամունքի գրքերում յաճախ հանգանակը գրած չկայ։ Այս չնչին կրթութիւնը բաւական է քահանային իւր պարտականութիւնները կատարելու համար։ Քարող ինչ է, չգիտեն։ Ժողովրդական դպրոց և կրթութիւն նոյնպէս անծանօթ են։ Մի քանի գիտնական դպրոցներ կան, բայց նոցա մատակարարած կրթութեան չափը մեր ժողովրդական դպրոցներից էլ ցած է։ Բաւական է ասել որ տալագիր գրքեր անծանօթ են նոցա մէջ, հոգեւորականութեան զգեստը մեծ մասամբ դեղին է։ Այս դեղին գոյնը ժամանակի ընթացքում փոխուում է մի տեսակ կեղտոտ թխագոյնի։ Բայց այդ ամենին վնաս չունի, որովհետեւ Հարեշ հոգեւորականութիւնը, ինչպէս շատերը հին Եգիպտոսի և կրօնաւորներից, չշատ աստուածահաճոյ բան են համարում, ջուրն իրր մաքրութեան միջոց որքան կարելի է քիչ գործածել»։

Կրօնաւորների վիճակը շատ տարբեր չէ դրանից։ Ռօլֆս պատմում է մի վանականի մասին, որի խնդիրքը լսելով, վերադարձին իր մօտ ծառայ է ընդունել, նրան այս ձևով Երուսաղէմ հասցնելու համար, ինչպէս ինքն է ասում՝ դիտմամբ մանրամասն է նկարագրում նա այս կրօնաւորի պատկերը, որ ըստ ինքեան «խիստ բարի, մաքրաբարոյ և անմեղ մարդ էր»։ որովհետեւ հարեշական կրօնաւորներն այնքան նման են իրար, որ այս մէկը բոլորի համար տիպար կարող է համարուել։ «Նա կրում էր մի կաշեայ՝ շատ տարիներից ի վեր չփոխուած և չլուացուած շապիկ, անձրեկից և ցրտից նրան պաշտպանում էր իր կաշեայ թիկնոցը։ (Վգեստի այս կտորները այժմ գտնուում են Բերլինի ազգագրական թանգարանում)։ զլինին դնում էր մի դեղին գլխարկ, մի վարդարան, մի փայտեայ խաչ, մի յարգեայ հովանոց, մի սովորաբար իրրեւ տէգ գործադրուող գրակալ, վերջապէս իւր գօտուց կանսիթի թելով կախած Իսլամի սաղմոսների մի գիրքը կալմում էին նրա ամբողջ հանդերձանքը, նա վարտիք չունէր, Իմ ջորիներին մէկին նա երկու կաշեայ տոպրակներ բարձեց՝ մէկի մէջ գրքեր, որ ուզում էր ծախել, իսկ միւսի մէջ ժողոված կերակրի պաշարեղէններ։ Քանի նա կրօնաւոր էր դարձել, չէր լուացուել իրրեւ բարեպաշտութեան արտայայտութիւն, և որովհետեւ պահոց օրեր էին, չնայելով որ ճանապարհորդութիւնը շատ յոգնեցուցիչ էր, նա այնուամենայնիւ ձեռք չտրուաւ ամեն տեսակ մեղեքն կերակուրներին և ոչ իսկ հաւկիթ ու ձուկ կերուաւ, Հէնց որ մենք իջեանում էինք՝ նա շինում էր իմ վրանին մօտ մի փոքրիկ եղեգ-

նեայ հիւղ և կարգում իւր կանգնեցրած գրականի առաջ ռեգային ձայնով տարիներէ ի վեր նոյն սաղմոսը՝ օրական գրեթէ յիսուս անգամ որովհետեւ նա ուխտ էր արել այս սաղմոսը՝ չեմ յիշում որը շատ հազարաւոր անգամներ կարգալի Հաբեշներին նորա ներկայութիւնը հաճելի էր, որովհետեւ կարող էին այդպիսով բարի կրօնաւորից թողութիւն ստանալ, եթէ օրինակ շարած օրը մորթած եզի մսից ուտէին, կամ պահք չպահէին: Ձրի և առանց ապաշխարանք նշանակելու նա թողութիւն էր շնորհում: Դէպի Երուսաղէմ արած ճանապարհորդութիւնը ինձ համար բաւականացուցիչ վարձ է, ասում էր նա: Մի անգամ միայն նա բացառութիւն արաւ. մի հաբեշ ծառայ, որ նրան խոստովանել էր թէ գիշերը դաշտամկների և մկների մասին երազ էր տեսել՝ պէտք է շատ ու շատ անգամ մի աղօթք կրկնէր:

ԳԺՈՒԼԱՐ ԹԷ բոլոր կրօնաւորները սրա պէս կրթութեամբ լինին, որ գոնէ կեղեցական բարբառին լաւ տեղեակ էր: Շատերը վեղար առնում են միայն խոր ծերութեան ժամանակ՝ վանքերում կեանքի փոթորիկներից հանգստանալու համար: Նոյն իսկ իշխանների, աստիճանաւորների և քաղաքական ոճրագործների կարելի է գտնել նոցա մէջ: Նոցա վանքերը սակայն մեր տեսածների պէս չեն, այլ աւելի նման են այն ճգնարաններին, որ Գ. դարում վերին Նգիպտոսի մէջ հիմնեց կրօնաւորութեան նախահայր ս. Անտոնիոսը: Ոչ կրօնաւորները, ոչ կոյսերը երբէք միասին չեն ապրում մեծ շինութիւնների մէջ, այլ իւրաքանչիւրը մի փոքրիկ խիւղում: Ռօլֆս այսպէս տեսաւ Ուոլտերա (Վոնդարի և Արուայի մէջ) երկրում՝ հազարի չափ կրօնաւորներ 17 համայնքների կամ վանքերի բաժանուած, իսկ մի 18-րդ, տղամարդկանց համար անմատչելի վանքում 24 կոյսեր: Կրօնաւորները ապրում են հողի արդիւնքով, մուրացկանութեամբ, իրենց ազգականների շնորհիւ, կամ իրենց սեփական կարողութեամբ:

Ինչպէս որ վերոյիշեալ երկրի կրօնաւորները Ռօլֆսի այդտեղից անցնելու ժամանակ մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին նորա դիմաց՝ այսպէս էլ կոյսերի մայրապետը ուղեկցութեամբ 6 կոյսերի եկաւ ճանապարհորդի մօտ: Նրան մի տոպրակ կոճապղպեղ ընծայելու և նրանից փոխարէնը ստանալու համար: «Կոյսերի զգեստը բաղկացած էր մի կոշտ թխագոյն կտաւէ շապկից, դորա վերայ նոյն նիւթից մի գեղին վերարկու. գլխի վերայ մի գեղին գլխարկ՝ աբալյոհ-հոնը շորերով հաստ փաթաթած, այնպէս որ մի մեծ ապարօշ էր դառնում: Բացի դրանից բոլորն ունէին վարդարան և մի բարեպաշ-

տութեան գաւազան, որի վերայ արժանաւորապէս յենուել էին մինչև իմ նոցա նստելու հրաւիրելս: Մայրապետն ինձ հաղորդեց, որ ինքը շատ լաւ ընտանիքից է սերում և արդէն վաղուց ի վեր պաշտօնի և պատուի մէջ է: Կոյսերից և ոչ մէկը երիտասարդ չէր, և ոչ գեղեցիկ կամ գոնէ գեղեցիկ եղած: Ինչպէս կրօնաւորները, նոյնպէս և նորա պէտք է զգաստութեան ուխտ անէին, բայց նորա սովորաբար երբէք երիտասարդ վանք չեն մտնում: . . . Թէպէտև կրօնաւորների բնակավայրին մերձ էին բնակուում, բայց ինչպէս հաւատացնում էր մայրապետը, նոցա երբէք չէին տեսնում: Իմ հարցին, թէ ինչով են ապրում, նա պատասխանեց. Պարտիզպանութեամբ, զանազան զգեստներ պատրաստելով և ասեղնագործութեամբ, որ մենք ծախում ենք, սակայն գլխաւորապէս յարեց նա, աղօթում և կարգում ենք, որովհետև միայն նրանով Աստուծոն մօտենալ կարող ենք: Ինչպէս առաջ կրօնաւորները՝ նոյնպէս և կոյսերը ստացան մի մի բաժակ օղի իսկ մայրապետը՝ բացի դրանից նուէր դրամով, որից նա այնքան գոհ եղաւ, մինչ առաւօտը, երբ ես ցանկանում էի իջևանատեղին թողնել, մի անգամ ևս ձիավարելով եկաւ, ինձ իւր կարած մի վարտիքը ծախելու համար: Այդ արդէն սրտաշարժ էր: Բայց որովհետև այդ զգեստը մաքրութեան կողմից շատ կասկածելի տեսք ունէր և իմ ազգագրական ժողովածուների մէջ կար արդէն մի այդպիսին, խնդրեցի մայրապետին, որ այդ իրեն մօտ պահէ, բայց ինչ որ արժէր՝ զինը տուի նկատելով, թէ ես չպէտք է ցանկանամ, որ նորա նման բարձրաստիճան և աստուածապաշտ մի կին իզուր ինձ համար այդքան ճանապարհ կտրէր: Այս կոյսերի համար արգելարան ուրեմն չկայ, նոցա ծերութիւնը պաշտպան է նոցա առաքինութեան:

Աշխարհականների քրիստոնէութեան մասին քիչ բան կայ ասելու: Բացի այն, որ նա ժամբողութեան միջոցին պահանջուած համբերութեամբ է արտայայտուում՝ նրա գլխաւոր յայտարար նշանը պահեցողութիւնն է: Պահոց օրերը Հաբեշստանում ինչպէս արեւելքի բոլոր եկեղեցիներում, չափազանց շատ են: Հաբեշստանում տարեկան 200 օր պահք է: Ով բարեպաշտ է ուզում լինել, մի քանի աղօթքներ էլ է սովորում, բայց ինձ համար մութն է՝ արդեօք սովորած աղօթքները, ինչպէս կոպտերի մէջ՝ եկեղեցական թէ ժողովրդական լիզուով են խմբագրած: Եկեղեցական գործողութիւններից միայն խոստովանութիւնը կարող էր կրթական ազդեցութիւն ունենալ, Բայց ինչպէս երևում է այստեղ էլ աւելի հարց է լինում պաշտամունքի, քան բարոյականութեան վերաբերեալ զանցառութիւնների

մասին: Ամուսնութիւնը իբրեւ եկեղեցական արարողութիւն չէ կարող կրթական ազդեցութիւն ունենալ, որովհետեւ, ինչպէս ասում է Գունդէրտ, նորա հաղիւ ճանաչում են ամուսնութիւն: Եթէ ստորագրէ Կեօքլինի պատմածը, որ եկեղեցին միայն տղամարդիկ և եկեղեցում պսակած կանայք կարող են յաճախել և որ չպսակած կանայք հաղորդութիւն չեն առնում, այն ժամանակ մեր առաջ բացուում են եկեղեցական անկրթութեան սարսափելի պատկերներ—մինչդեռ այստեղ 12,000-ից աւելի հոգեւորականներ կան:

Զարմանալի չէ ուրեմն, որ այս քրիստոնեաների, ինչպէս նաև ուրիշ արեւելեան եկեղեցիների մէջ, հռովմէական և աւետարանական միսիոնարները արգելադրեցին հոգ ցտած են համարում: Սակայն քանի չարեշնտանը ազգային պետութիւն կմնայ, հռովմը դժուար թէ կարողանայ յաջողութիւն ձեռք բերել: Նեգուսը երկիւղ է կրում հեռաւոր պապի ազդեցութիւնից: Արդեօք աւետարանական առաքելութիւնը աւելի յաջողութիւն ունի: Անգլիացիք և Բաղլերի բանւոր—միսիոնարները 1830-ից մինչև 1868-ի անգլիական պատերազմներում յաջողութիւն չունեցան: 1868-ին շուեգական միսիոնարները Մասսալայից մեծ եռանդով սկսեցին գործել: Թէ արդեօք իտալացիք Մասսալան դրաւելով նոցա դուրս են քշել, եւ չգիտեմ, Բուն հարեշնտանի մէջ նորա չեն կարողացել գործել: Հարեշների թագաւորները հպարտ գիտակցութիւն ունենալով իրենց քրիստոնէութեան մասին, իւրաքանչիւր իսկական առաքելութիւն այնտեղ իրենց ազգի համար իբրեւ նախադէպ պէտք է ընդունենին և պատժէին:

Շվեդական առաքելութեան մի պապամաւոր 1879-ին ընծաներով գնաց Նեգուսի մօտ և ստիպուեցաւ այնպէս ձևանալ, որ իբր թէ չէ եկել միսիոնարական դիտաւորութեամբ հարեշ քրիստոնեաների համար աշխատելու, այլ եկել է փալաշներին ի նկատի ունենալով: «Աւրեմն Շվեդիայում և Եւրոպայում հրէաներ, չկան, հարցրեց Նեգուսը.—օ այո՛, սակայն այնտեղ շատ հոգեւորականներ կան նոցա դարձնելու համար.—Բայց ի՞նչպէս էք իսկապէս եկել այստեղ, ի՞նչ երկիրներ էք անցել.—Մենք եկանք առաջ Եւրոպայի, յետոյ Եգիպտոսի միջով.—Եգիպտացիք ի՞նչ կրօնի են.—Մահմեդական են.—Աւրեմն աւելի լաւ էր այնտեղ մնայիք, Եգիպտացիներին և թուրքերին դարձնելու համար, փոխանակ Հարեշտան գալու, ուր մենք բոլորս քրիստոնեայ ենք»:

Իրաւունք ունի արդեօք Նեգուսը, քրիստոնէական առաքելութիւնը Հարեշտանում ոչ միայն անյաղդ, այլև ապօրինի չէ: Ուղիս դրական պատաս-

խան է տալիս այս հարցին: «Հարեշները դեռ քրիստոնեայ են, իսկ թէ նոցա հաւատը՝ միաբնակութիւնը, ճիշտ է թէ սխալ, ով կհամարձակուի վերջնական որոշումն տալ, Հասկացող մարդն ի հարկ է ոչ, Եւրոպայում սկսել են արդեօք վճռել, թէ ո՞ր կրօնն է ճիշտ: Կաթոլիկները չեն նշուում արդեօք բողոքականներին, Հարցրեք կրօնի ղեկավարներին՝ հոգեւորականներին, և փրկութիւնը նոցա իւրաքանչիւրի սեփական եկեղեցում կգտնէք: Բայց եթէ օրինակ մարդ մտածէ, որ լուսաւորեալ ազգերի մեծամասնութիւնը՝ Գերմանացիք, Անգլիացիք, Շվեդները, Իտալեանալացիք, Հոլլանդացիք բողոքական են և որ սակայն բողոքական կրօնը դատապարտուում է այն եկեղեցու գլխից, որ իւր իշխանութեան քաղաքաշրջութեան շատ աւելի ստոր աստիճանների վերայ գտնուող ժողովուրդներն ընդոյ ունի պէտք է թոյլատրուի կասկածել այդպիսի մարդկանց վճիռների հաստատութեան վերայ, թէ և նորա իրենց բացառապէս Աստուծոց ներշնչուած են համարում: Պարզ է, որ ամեն ինչ տիրապետելու հաճոյքի շուրջն է պտտում: Եթէ դու այնպէս հաւատաս, ինչպէս ես, ասում է կաթոլիկը, դու երջանիկ կլինես: Եթէ դու այնպէս հաւատաս, ինչպէս ես, քեզ Ս. Գիրքը կմկնեմ՝ դու երկնքի արքայութիւնը կժառանգես, ասում է բողոքականը: Ո՞րն է ուրեմն ճիշտը. ոչ ոք այդ չգիտէ և հասկացող մարդն այսօր ոչ ժամանակ ունի և ոչ իսկ պարտք դորա մասին մտածելու:»

Այդպիսի պատճառաբանութիւն Հարեշտանի քրիստոնէական առաքելութեան դէմ չէ կարող այն մարդկանց վերայ ազդել, որոնք մի փոքր աւելի ժամանակ և պարտականութիւն ունին պատմութեան և մարդկային սրտի առաջ դրած ամենամեծ հարցերի մասին մտածելու: Նոյն իսկ՝ Հարեշտանում քրիստոնէական առաքելութիւնը ապօրինի է, բնաբանը հերքել կարելի է հիմնաւոր փաստերով: Ինչպէս որ Ապտինների ասորի—Յակոբիկների և Նեստորականների մէջ, նոյնպէս և Հարեշըստանում՝ աւետարանական առաքելութիւնը բնական է և շատ իրաւացի: Այստեղի քրիստոնէութիւնը համեմատած այն քրիստոնէութեան հետ, որ իսկապէս պէտք է լինի՝ միայն անուամբ է նման: Հարց է, թէ արդեօք աւետարանական առաքելութիւն վարել այստեղ թելադրում է նոյնպէս խոհեմութիւնը որ Աստուծոյ հաւատարիմ սպասաւոր լինելու համար ոչ պակաս կարեւոր պահանջ է Ապտինների և ասորի քրիստոնեաների մէջ առաքելութիւնը բարի և արդարացի է: այս ժողովուրդները իրենց ազգային ամբողջութիւնը կորցրել են: Տարբեր է ինդիւրը Հայաստանում և

Հաբեշտանում: Այստեղ ազգային վերածնութիւն դեռ հնարաւոր է: Աւետարանական առաքելութիւնն այդպիսի ազգային վերածնութիւն չպէտք է խափանէ: Եթէ նոյն իսկ ինքը յաջողութիւն ունենայ, որովհետեւ այդպիսով բաժանումներ է ձգում ժողովրդի մէջ: Նրա խանգարիչ ազդեցութիւնը պակաս չէ նաեւ այն ժամանակ, երբ աշխատանքն ապարդիւն է մնում: որովհետեւ ազգային քրիստոնէութեան հետ կապուած բոլոր թերութիւնները, նոր առաքելութեան դէմ եղած հակառակութեան շնորհիւ՝ դառնում են իրրեւնութեան և պահպանութեան արժանի: Իմ կարծիքով քրիստոնէական եղբայրութիւնից բխած մի արդիւնաւոր ծառայութիւն կարելի է մատուցանել այս «քրիստոնէայ» ժողովուրդներին նրանով միայն, որ կարողանային ազգային կրթութեան պահանջների համաձայն նպաստել ժողովրդի բարձրացման և նախապաշարումների ոչնչացնելուն: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայերին, եթէ թուրքերը թոյլ տան որ այդ ժողովուրդն ապրի, այդպիսի ազգային վերածնութիւն այլ ևս հեռու հորիզոնի վերայ բարձրացող մի կարելիութիւն չէ միայն: Ամբողջ ժողովրդի կրթութեան աստիճանն այստեղ շատ աւելի բարձր է կանգնած, քան Հաբեշներին: Մինչև անգամ այստեղ գործում են իսկապէս զարգացած աստուածաբաններ, և դոցա հաշուում նաև այնպիսիները, որոնց գերմանացի պրոֆեսորներ սիրով յիշում են՝ իրրեւնից ընդունակ և խիստ յարգելի աշակերտների:

Աւստի չպէտք է Հայերին քրիստոնէայ հաբեշների հետ մի աստիճանի վերայ դնել: Միմեանց կողքին դնելն այն միտքն ունի, թէ ինչ որ Հայերի համար յուսալ իրաւացի է, այդ հաբեշների համար ևս բոլորովին անկարելի փափագ չպէտք է համարուի:

Այդպիսի ցանկութեանց կատարումն ի հարկէ խիստ կրժուարանայ, եթէ Եւրոպայի քրիստոնէայ ազգերը շարունակեն այդ ժողովուրդների վերայ բացառապէս իրրեւն կռուականութիւնների և իրենց իշխանութիւնը արեւելքում ընդարձակելու միջոցների վերայ նայել: Պանդատուում են այն բարբարոսական խստութեան դէմ, որով այդ քրիստոնէաները պաշտպանում են իրենց ազգային սեպհականութիւնը, իրենց ազգի յոյսերը: Արդարեւ դա առանց հիմունքի չէ: Բայց եթէ մէկը մտածէ, թէ ինչքան նոքա քիչ և Եւրոպայի ժողովուրդները շատ են ստացել (համ. Առկ. ԺԲ 48), այն ժամանակ թոյլ չէ կարելի տալ մտածելու, որ նոցա աչքում գերան կայ, իսկ Եւրոպայի քրիստոնէայ ժողովուրդների աչքում չիւղ:

ԿՐԿԻՆ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ԵՒ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐԵՐԸ.

Ինչպէս անցեալ անգամ յայտնեցինք, այս նիւթին վերաբերեալ մեր յօդուածն Արարատի ապրիլ հում արժանացել է շատ ընդարձակ պատասխանի, որ ներկայացնում է 20 երեսից բաղկացած մի առանձին տետր: Մխիթարեանց դատի պաշտպանըն այս անգամ Հացունու փոխարէն Շիրակացին է. ասել է թէ վենետիկի միաբանութիւնը իւր մատենան զոնն է ասպարէզ հրաւիրել՝ անշուշտ այդ դատին շատ մեծ նշանակութիւն տալուց: Դժբաղբար մեր ընթերցողների մեծագոյն մասը միջոց չունի երեւի Բազմապէսն և իւր այդ վերջին հրատարակութիւնը կարդալու: արժէր կարգալ՝ թէկուզ մեծահոգի միաբանութեան արդի վիճակի ու բռնած ուղղութեան մասին մի գաղափար կազմելու համար: Բայց դոնէ նոքա, որոնք կարգում են և որոնց փոքր ի շատէ ծանօթ է Շիրակացին իւր նմանը չտեսնուած գրուածքներով, կհասկանան, թէ ինչ ասել է նորա հետ վեճի բռնուել՝ վիճել մի մարդու հետ, որ տրամաբանութեան և բարոյագիտութեան տարբեր կանոններով է առաջնորդուում, քան սովորական մահկանացուներա, որի գրիչը ոչ մի տեղ կանգ չի առնում, որ ամենաճանր անձնական վիրաւորանքներ է հասցնում՝ առանց գուցէ զգալու իւր արածը, ամբիոնի վրայից է խօսում ձեզ հետ՝ պատմութեան դասեր տալով իբրեւ մի հասարակ դպրոցականի, թէպէտեւ մինչև այսօր այն ամենահասարակ բանը չի իմացել օրինակ, որ հաբեշները միաբնակ են և ոչ նեատորական:

Շախորդ յօդուածում մենք տշխատել էինք որքան կարելի է մեզմ լեզու գործ դնել խոյս տալ անտեղի վիճաբանութիւնից և մեր առաջ դրած խնդիրը միայն պարզաբանել զուտ պատմական տեսակետից՝ անուշադիր թողնելով հակառակորդի անվայել յարձակողական ոճը և

կողմնակի ոսնձգութիւնները: Բայց մեր նոր ակոյեանը բոլորովին հակառակ ընթացք է բռնում: Իւր ճառը սկսում է նա մի մեղադրանքով, իբրև թէ «տարիներ յառաջ իսկ Արարատ իրեն կէտ նպատակի դրած էր արդէն յարձակողական կերպով կրօնական խնդիրներ յուզել, հակամիութարեան հոսանք մի յառաջ բերելու համար» և մենք շարունակում ենք այն «շահագէտ աշխարհիկ պարօնայց» դործը, որոնք Արարատին այդ ուղղութիւնն են տուել:— Այդպիսի զրախօսութիւններով զբաղուելու մենք ի հարկ է ակտրժակ չունինք. կկամենայինք միայն ապահովեցնել Շիրակացուն եւ իւր միաբանակիցներին, որ մեր դադափարը յամենայն դէպս այնքան բարձր չէ նոցա միաբանութեան մասին և մենք վերջինիս այնպիսի մեծ զօրութիւն չենք վերագրում, որպէս զի նորա դէմ հալածանք հանելու հարկ տեսնէինք: Մեզ հետ միասին ամեն ոք, ով անձամբ գտնուել է Վենետիկում, կամ լաւ ծանօթ է Միութարեանց վերջին ժամանակի գործունէութեան՝ կկայէ, որ Վենետիկի միաբանութիւնը շատ յետ է մնացել ժամանակից և դժբաղդաբար հետզհետէ կորցնում է իւր նախկին մեծ նշանակութիւնը մեր գրականութեան համար: Հեռու գտնուելով լուսաւորութեան մեծ կեդրոններից և շատ փակ կեանք վարելով, նա գրեթէ չի ենթարկուում ժամանակակից գիտութեան, մանաւանդ հսկայական քայլերով առաջ գնացող պատմագիտութեան՝ ազգեցութեանը: Ծոր սերունդը դաստիարակուում է այստեղ հնիմօտ՝ հին եղանակով, առանց դրսի թարմ մարդոց հետ շփուելու, և այսպէս յառաջ են դալիս երիտասարդ ուժեր, որոնք շատ եռանդունին, ձգտում նաև նոր հովերով սաւառնելու, բայց թեւերը կապած են. կարգում են թէև նոր գրքեր, բայց արդէն մի անգամ ձեռք բերած ակնոցներով, բարձրագոյն կրթութեան մթնոլորտում չեն զարգանում՝ զուտ գիտութիւն և գիտական մեթոդ մատակարարող ուսուցչապետների ձեռքի տակ, այլ իբրև ինքնուսուներ, ուստի և վարակուած բոլոր ինքնուսներին յատուկ անձնապատանութեամբ: Այս-

պիսի մի նոր սերունդի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն է ահա Շիրակացին. մենք նորան յարգում ենք իբրև խիստ եռանդուն, չափից դուրս աշխատասէր և դործունեայ, ճակատով մարդու, և կշարունակենք յարգել հակառակ իւր բոլոր թշնամանքներին, բայց աւելի ուրախ կլինէինք, եթէ մեր գործը նորա հետ չընկնէր: Դնչքան աւելի ակտրժակ էր մեզ պատմական խնդիրների վերայ օր. Հայր Տաշեանի հետ վեճ ունենալ: Վենետիկից իբրև աւանդապահ, բուն հայկական ծէսերի և սովորութիւնների պահպանութեան համար աւելի նախանձախնդիր քան նոյն իսկ մենք իսկական հայերս, մեր և իւրաքանչիւր հայի համակրութիւնն իրենց կողմն ունին միշտ: Բայց չի կարելի չխոստովանել, որ Վենետիկից վերջին ժամանակներս աւելի առաջ են գնացել Վենետիկի պէս մի առաջնակարգ մայրաքաղաքում գտնուելով և յարաբերութիւն պահելով նորա նշանաւոր համալսարանի հետ՝ սոքա աւելի յարմարութիւն ունին բարձրագոյն գիտութիւն ձեռք բերելու, և օգուտ են քաղում այդ յարմարութիւնից: Եթէ Շիրակացին թոյլ կտայ մեզ մի անկեղծ բարեկամական խորհուրդ տալ, այդ այն կլինի, որ փոխանակ մեր մէջ եղած դատը քննող մի յանձնաժողով կազմելու համար մի քաւական գումար առաջարկելու, աշխատէ այդ գումարը յատկացնել տալ իւր միաբանութիւնից մի քանի ընդունակ երիտասարդների եւրոպական գիտութեան զլխաւոր կեդրոններն ուղարկելու. այդպիսով թէ մեր դատը շատ աւելի հեշտութեամբ կարելի կլինի վերջացնել և թէ Վենետիկի միաբանութիւնը կկարողանայ իւր դիրքը պահպանել, որ նա այլապէս հետզհետէ կկորցնէ անշուշտ:

Մի ուրիշ կէտ, որ բացատրութեան կարօտ է և որ զլխաւոր արգելքն է մեր և Միութարեանների մէջ իրար խօսք հասկանալու՝ այդ նոցա մտքերի վերայ բռնացող այն ոգին է, որ մենք ընդհանուր բառով կաթողիկոսութիւն ենք անուանել, կաթողիկոսութիւն ներկայ դէպքում ի հարկ է նեղ մտքով առած՝ իբրև կրթութեան այն եղանակը, որ Յիսուսեան

կրօնաւորների դպրոցից ելնելով՝ տիրապետող է դարձել այժմ ամբողջ կաթողիկ աշխարհում և զօրեղ ազդեցութիւն է դործում դժբաղդաբար նաեւ Մխիթարեանների վերայ: Շիրակացին վիրաւորուած է երևում մեր խօսքից, թէ այդ կաթողիկոսութիւնը «ընդունակ է դարձնում մարդոց սեւը սպիտակ տեսնելու» և հակասական է համարում ու ծաղրում մեր անկեղծ բարեկամական ջատագովութիւնը Մխիթարեանների համար, թէ նոքա յիշատակարաններ չեն կեղծել, այլ իւրեանց տարօրինակ տեսութիւնները կաթողիկական ոգու ազդեցութեան ներքոյ են աշխարհ հանել: Բայց որ այստեղ ոչ մի հակասութիւն չկայ և բոլորովին տարբեր բան է իւր ստացած կրթութեան շնորհիւ, յակամայից, սեւը սպիտակ տեսնել, և տարբեր՝ տեսածը գիտակցարար կեղծել, այդ մենք ուրիշներին բացատրելու հարկ չունինք: Միայն այսքանը կիրկնենք, որ եթէ կաթողիկոսութիւնը ի նկատի չունենայինք, բացատրել և արդարացնել չէինք կարողանայ մի շարք, սովորական կեանքում անբացատրելի և աններելի՝ երևոյթներ, և ամենից առաջ թոյլ չէինք տայ մեզ խօսել մի մարդու հետ, որ համարձակուում է ասել, թէ մեր լեզուն ու գիտաւորութիւնն իրար հակառակ են: — Կատարելապէս անկողմնապահ մեզանից ոչ մէկը չէ ի հարկ է, ինչքան և լինել կամենայ. ամեն ոք կամայ ակամայ մի որոշ ազդեցութեան ներքոյ է գտնուում: Բայց եթէ մենք իրաւունք ենք համարում մի մեծ խտիր դնել մեր և կաթողիկ Մխիթարեանների մէջ՝ այդ նորա համար է, որ մենք մարդու բարոյական արժանաւորութիւնները և մտաւոր ընդունակութիւնները նորա դաւանութեան հետ չենք կապում և մէկի մասին մի անգամ սխալ գաղափար կազմելուց, առհասարակ որեւէ սխալ անելուց, յետոյ ընդունակ ենք մեր սխալը տեսնելու և ուղղելու. եթէ օրինակ անցնալում մեր եկեղեցւոյ անդամներից մէկն իւր ուխտին զրոյց և ուրիշ դաւանութիւն է ընդունել՝ զայրանալով նորա դէմ, տղէտ, տխմար չենք դարձնի կամ աշխատի անպատճառ, որ դաւ-

ւանակից երեւայ, եթէ նշանաւոր գիտնական անձն է. ինչպէս և մեր հայրերը չեն արել. Ծղրին դատապարտելով չեն մոռացել յիշել, որ նա բարեբարոյ մարդ էր, եկեղեցական բարեկարգութեանց մասին առանձին խնամք է ունեցել. Համբրոնացուն իբրեւ օտարասիրի մեղադրելով՝ գնահատել են այնուամենայնիւ նորա հանձարը անձնական արժանիքները: Մխիթարեանն այդպէս վարուել կարող չէ: Նորա տեսակէտով բոլոր մեր այն հայրերը, որոնք մեծ անուն ունին, գիտուն են եղել, նշանաւոր գրուածներ թողել՝ ուզեն չուզեն պէտք է անպատճառ քաղկեդոնական, կաթողիկ լինեն. իսկ նոքա, որոնց հակաքաղկեդոնական լինելը չընդունել անկարելի է՝ տղէտ են և անհասկացող, նոցա գրուածները «աստուածաբանական ապացուցութենէ զուրկ», հայհոյական: Այսպէս՝ Շիրակացին կրկնելով այն առասպելը, թէ Հայոց եկեղեցին հին և նոր մասերի է բաժանուում, հին կամ քաղկեդոնականի մէջ հաշուում է՝ «Ե. դարու մեր տպուած ու անտիպ մատենագիրներն, դոցա վրայ աւելացնելով Թէոդոր Քաթինաւոր, Մաթուսաղայ, Սողոմոն Մաքենոցաց վանահայրը, Ան. Շիրակացին, Եովհ. Օձնեցին, Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Մեսրոբ երէց, Սեբէոս, Ստեփաննոս և Մովսէս Սիւնեցիք և այլքն», ինչ պատճառաբանութիւններով իւրաքանչիւրը՝ տեղը չէ ի հարկ է մի առ մի քըննել, բայց այսքանը կարելի է ի նկատի ունենալ, որ օր. Մաթուսաղայից մեր ձեռքը հասած միակ գրաւոր յիշատակարանը՝ Ստ. Օրբելեանի պատմութեան մէջ գտնուող դաւանական թուղթը, յատկապէս քաղկեդոնի ժողովի դէմ է գրուած. Ան. Շիրակացու երկասիրութիւններից միայն «ի Եայտնութիւն Տեառն» ճառը կարող է գաղափար տալ նորա դաւանութեան մասին, և այն նպատակ ունի Հայոց Եայտնութեան տօնը Եռնաց և Կաթողիկների դէմ պաշտպանելու. Ստեփաննոս Սիւնեցու մասին Օրբելեանից միայն յայտնի է, որ նա տեղից տեղ հալածուում էր երկաքնակութեան դէմ՝ մաքառելուն և Հայոց

դաւանութիւնը պաշտպանելուն համար, և նորա անունով մնացած թղթերը դէմ են քաղկեդոնի ժողովին և երկաթնակութեան: Սակայն Միսիթարեանն օգից փաստեր առնելով կանգնէ, թէ Մաթուսաղան և Ստ. Սիւնեցին այնուամենայնիւ քաղկեդոնական են և նոցա գրուածները ուրիշների ձեռքով աղաւաղուած. իսկ Ան. Շիրակացու թուղթն անվաւերական է, թէև այդ թուղթը մեր մատենադարանի Ժ. դարու ամենապատուական ձեռագրի մէջ է գտնուում և նորա վաւերականութիւնն իսկական պատմագիտի համար ոչ մի կասկածի ենթարկուել չէ կարող:

Ահա այս կաթողիկոսական հայեցողութիւնն է, որ յիրաւի ապարդիւն է դարձնում մեր Միսիթարեանների հետ ունեցած վեճը: Մենք ձգտում ենք խնդիրը պատմագիտական հիմունքների վերայ դնել, իսկ նոքա նայում են նորա վերայ դաւանաբանական հայեցողութիւնով:— Ե. Օձնեցու անուամբ մեր ձեռքը հասած մի ճառ հրատարակեցինք մենք, որի վաւերականութիւնն ըստ մեզ կասկածելի չէ երբեք: Շիրակացին բոլորովին հակառակ կարծիք ունի և աշխատում է այդ ճառի անվաւեր լինելը ցոյց տալ. — շատ բարի. բայց եկէք տեսէք, որ նա չէ քաշուում պնդելու մինչև իսկ, թէ այդ ճառը նոյն այն թուականին է գրուել կամ կեղծուել, երբ գրուել է նորան պարունակող ձեռագիրը, գիտէ նաև ով է կեղծել՝ անմահ յիշատակաց արժանի Սիմէոն մեծ կաթողիկոսը: Արդ, եթէ շատ չանցած մի շատ աւելի հին ձեռագրի մէջ նոյն ճառը գտնուի՝ մեր հակառակորդն անշուշտ չպիտի քաշուի հաստատուելու, որ այդ ամբողջ ձեռագիրն ևս կեղծած է. այո՛, եթէ նոյն իսկ ինքը Եովհան Օձնեցին ողջ ողջ գերեզմանից ելնէ ու ասէ, որ ինքն է այդ ճառը գրել և հակառակ է եղել քաղկեդոնի ժողովին՝ նա էլի մի բան կգտնէ. կամ Օձնեցին իւր անցեալը մոռացած կհրաշակուի, կամ Սիմէոն կաթողիկոսը կհամարուի նորա տեղ խօսող: Այդպիսի բան է կաթողիկոսութիւնը: Մի մարդ՝ որ առաջ

ու առաջ՝ դաւանաբանօրէն, «այնքան վրատահ է Եովհ. Օձնեցւոյ երկու բնութիւն ընդունելուն, որքան մենք օրուայ լուսոյն», ի՞նչ կարելի է նորա մօտ պատմականօրէն ապացուցանել: Փորձենք այնուամենայնիւ: Շիրակացին իւր դուռածքի մէջ անթիւ խնդիրներ է շօշափում սար ու ձոր ձգելով խօսքը. մենք միջոց չունինք նոցա բոլորով գրադրուելու այլ մեր ասելիքը երկու զխաւոր կէտերի շուրջ կկենդրոնացնենք. ա) Վաւերական է արդեօք մեր հրատարակած ճառը և ի՞նչ դաւանութիւն ունի Ե. Օձնեցին Բնութեան խնդրի նկատմամբ, լինի նա հեղինակ այդ, թէ միայն ընդդէմ երեւութականաց ճառի. բ) ի՞նչ է իսկապէս Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը և ինչով է տարբերուում քաղկեդոնականութիւնից և աղանդաւոր միաբնակութիւնից:

Երկու ճառի անհարազատ լինելուն առաջին և զխաւոր փաստ Շիրակացին այն հանգամանքն է համարում, որ մենք ասել ենք, թէ այդ ճառը պարունակող ձեռագիրների «բովանդակութեան հիմնական մասը կազմում է թղթոց զիրք կոչուած հետաքրքիր ժողովածուն», մինչդեռ թղթոց զրքի հնագոյն օրինակը Անտոնեան Հարց մատենադարանում գտնուածը լինելով այդպիսի ճառ չունի իւր մէջ: Արդ, Կ. Պօլսից անցնելիս մենք անձամբ տեսել ենք Անտոնեան Հարց ունեցած օրինակը նոցա մատենադարանում և կարող ենք հաւատացնել, որ մեր ձեռագիրները բոլորովին տարբեր ժողովածուներ են ներկայացնում, քան նոցա օրինակը: Թղթոց զիրքը հիմնական մասն է կազմում մեր ձեռագիրների՝ ասել էինք նորա համար, որ մէկի նիւթերի ցանկի մէջ ընդհանրականից և մի քանի երկրորդական գրուածներից յետոյ՝ «Եղադա թղթոց զրոյն է» վերնագիրը կայ: Այժմ միջոց ունինք ստուգելու (առաջ չունէինք), որ նոյն իսկ այդ վերնագրի ներքոյ գտնուած նիւթերը մեծ մասամբ տարբեր բաներ են, քան Անտոնեանց օրինակի բովանդակութիւնը. ընդհանուր է միայն Վրաց բաժանման մասին եղած գրա-

դրութիւնը և մի քանի ուրիշ թղթեր, մենք չունինք նոցա օրինակի թանկագին հին յիշատակարանները, բայց դորա փոխարէն Անանիա կաթողիկոսի թղթերը, Տուաէօրդու թուղթը և այլ հետաքրքիր գրուածներ: Թամնայն դէպս ուրեմն Շիրակացու առանց այն էլ անհիմն փաստը (որտեղից գիտէ նա թէ թղթոց զիրք անունով բոլոր մատնաները նոյն օրինակից պիտի արտագրուած լինէին և նոյն բովանդակութիւնն ունենային) բոլորովին հերքուում է: Անտօնեանց օրինակի մէջ կայ յիշուի մի թուղթ՝ «Երանելւոյն Թովհանու Հայոց եպիսկոպոսապետի, ապացոյց յերկուց Բնութեանցն ասել զՓրկիչն կամ մի Բնութիւն» վերնագրով, բայց այնպիսի կապակցութեան մէջ, որ աւելի հաւանականաբար Թովհանէս Բ. կաթողիկոսին է պատկանում, քան Թովհանէս Դ. իմաստասիրին. թղթերի այն ամբողջ շարքը, որի մէջ նա գտնուում է, պակաս է մեր ձեռագիրների մէջ:

Ի՞նչ վերաբերում է այն հարցին, թէ ինչպէս կարող էր մի առողջ դատողութեան տէր մարդու մտքից անցնել, որ Թ. Օձնեցուն անուամբ հրատարակուած ճառի «յերկուցն հաւանօրէն Սիմէոն կաթողիկոսն եղած ըլլալու է» մենք երկարաբանել աւելորդ ենք համարում: Շիրակացին իւր տարօրինակ կարծիքը հիմնելով այն փաստի վերայ, թէ Սիմ. կաթողիկոսին «իբրև կատարեալ Հաղբատացի վարդապետի» խոչընդոտն էր Թովհ. Օձնեցին՝ իւր ընդդէմ՝ Երեսութեանաց ճառի վարդապետութեամբը, մոռացել է դժբաղդաբար, որ նորա ժամանակ դեռ ընդդէմ՝ Երեսութեանաց ճառը չէր յայտնուել և լոյս չէր տեսել Զամէանի Օձնեցուն քաղկեդոնական հռչակող պատմութիւնը, այնպէս որ նորա համար անհրաժեշտ էր մտածել, թէ իւր ամենատարժաւոր նախորդներից մէկը՝ հասարակ ժողովրդի մէջ տարածուած աւանդութեամբ իսկ իբրև Թունաց դէմ քաջ ախոյեան յայտնի, ուրիշ դաւանութիւն ունենալ կարող էր, քան ինքն ունէր: Եթէ այդ կաթողիկոսը չէ խղճած մեծամեծ փոփոխութեանց ենթարկել տօնա-

ցոյցը՝ Լէն, այդ արել է նա իւր հայրապետական բարձր իշխանութեամբ և չէ ծածկել արածը, այլ իւր յառաջաբանների մէջ զեղեցիկ կերպով բացատրել է մի առ մի իրեն այդ ձեռնարկութեանց մէջ առաջնորդող սլըզբունքները: Ինչպիսի նրբամտութիւն ունենալու է՝ այդ մի հանգամանքից եզրակացնելու համար, թէ նա կեղծ թղթեր շարագրելու ընդունակ էր: Եղծելու մասին մարդիկ զանազան ժամանակներում զանազան զաղափարներ են ունեցել, և եթէ նախկին դարերում կարող էր մէկը լոկ բարեպաշտական զգացումից զըլդուած տօնելի մի անձի անունով նոր ճառ յերկուրել և ներելի կլինէր՝ ԺԸ. դարում խաբեբայի մէկը միայն, անձնական գիտումներով, այդպէս վարուիլ կարող էր. իսկ Սիմէոն կաթ. պէս մի մարդու մասին առանց պատկառանքի խօսելու համար՝ մի հայի երանելութեամբ բոլոր հայկական արիւնը պէտք է սպառած լինի:—Ով կեղծ գրականութեամբ այնչափ զբաղուել է, որչափ մենք առիթ ենք ունեցել, նա գիտէ որ կեղծելու համար էլ որոշ կանոններ կան և առանց Շիրակացի Հ. Բ. Սարգսեանի «Քրնագատութիւն Թովհ. Մանդակունեայ» գիրքը կարդացած լինելու կասէ՝ կարողէ արդեօք այս ինչ պատմական յիշատակարանը կեղծ լինել թէ ոչ, Ենթադրել, թէ «Ընդդէմ՝ դաւանողաց մի Թրիստոս յերկուս բնութիւն» ճառն ուրիշ Թովհանէսի կամ մի ուրիշ հեղինակի գործ է և պատահաբար Օձնեցուն վերագրուած՝ այդ տարբեր է. դորա դէմ մենք բացարձակ առարկութիւններ չունինք, ինչքան և հիմունքից զուրկ լինի այդ ենթադրութիւնը. բայց թէ նորա հեղինակը, ով կուզէ թող լինի՝ կեղծելու, իւր գրուածքն ուրիշին ընծայելու մտապրութիւն չէ ունեցել, այդ հաստատապէս ասել կարող ենք. նորա մէջ կեղծիքի ամենաթեթեւ նշան անգամ չկայ: Թէ ինչու «կատարեալ կեղծիք» և «անհարադատութեան նշան» է օրինակ նորա վերջը, ի հարկ է ոչ հեղինակի ձեռքով աւելացրած յիշատակարանը, որի համաձայն Ն. Ղամբրոնացին այդ թուղթը հետը Կ. Պօլիս է տարել՝ այդ միայն Շիրակա-

ցուն է յայտնի: Եթէ յիշատակարանը դրողը ոչ մի տեղից տեղեկութիւն չունէր այդ մասին՝ ապա զժուար է հասկանալ թէ ինչու նա «յիշեալ ճառը հին վաւերական երեցնելու համար» անպատճառ Համբոյնացուն պիտի յիշէր, որի ուղղադաւանութիւնը Շիրակացու տեսակէտից շատ էլ վստահելի չէր մի Հաղբատացու համար: Բոլորովին մտացածին է նաև «անհարազատութեան գաղտնիքը» պարզող նշան համարել «պատճէնի կամ ընծայականի» պակասութիւնը և խորհրդաւորութիւն տեսնել վերջաբանի մէջ: Պատճէն այդ ճառն անշուշտ ունեցել է, և մենք նորա առանձին հրատարակութեան յառաջաբանի մէջ ակնարկել ենք: Թէ ում կարող էր նա ուղղուած լինել, բայց որ պատճէնը ընկել է ինչպէս նման ուրիշ հազարաւոր հին դրուածքներին՝ խորհրդաւոր ոչինչ չկայ այդտեղ: Ընդհակառակն եթէ նա մի շինծու պատճէն ունենար՝ «պաշտօնապէս ուղղուած առ համօրէն եկեղեցին Հայաստանեայց, և կամ առ յոյնս, և կամ առ հայրապետ ոմն», այն ժամանակ իրաւունք կունենայինք նորա հարազատութեան վերայ կասկածելու: Վերջաբանը, ուր հեղինակն իւր համեստութեան հարկն է կամեցել հատուցանել ընթերցողներին, այնքան պարզ է և անկեղծ, որ փոխանակ նորա խօսքերը աննպատակ կերպով ընդգծելու, աւելի լաւ կլինէր դաս առնել նորանից: Իսկ երբ Շիրակացին նորա դրուածքի մէջ «իրարու խիստ հակասական և տարտամ պարագաներ» է գտնում, այնու, որ իբր «Եւջ 192 կը ծանուցանէ, թէ այդ ճառը կը գրէ առաջին երեք տիեզ. ժողովները չընդունող նեստորականաց դէմ», «իսկ 193 էջում ընդհակառակն իբրև Երևութականներ և Ապողինարիոսեանս կը յանդիմանէ զանոնք»: «Եւջ 195 դարձեալ իբրև ժողովարանին քաղկեդոնի և Հեռնի՝ խօսքը կը շարժէ անոնց վրայ»—չգիտենք արդեօք ուրիշի գլխով է ծագր անում թէ իրաւն է կամեում ծաղրելի կացուցանել: Մենք ի հարկ է հայերէն լեզուի հմտութեան վերաբերմամբ յաւակնութիւն չունինք [Եր-

րակացու և նորա միաբանակիցների հետ ոտք մեկնելու, և հպատակօրէն խոնարհուում ենք նորա խորին արհամարհանքով մեր անհասկացողութիւնը յանդիմանող խօսքերի առաջ, այնուամենայնիւ այդ ճառի միտքը շատ պարզ է մեզ համար և ոչ մի հակասութիւն չէ պարունակում:

Ո՛չ Նեստորականների դէմ է դրուած նա և ոչ Ապողինարեանների, այլ ինչպէս վերնագիրն է ասում «Ընդդէմ դաւանողաց զմի Զրիստոս յերկուս բնութիւնս»: Հեղինակը գեղեցիկ կերպով բացատրում է նախ թէ ինչպէս այդ դաւանութիւնն ունեցողները, չնայած իրենց արտաքին պաճուածանքներին, հրապուրիչ լեզուին՝ երկու կամք և երկու ներգործութիւններ բաժանելով Զրիստոսի մէջ և մարդկային կրքերը «յատուկ մարդոյն միայնոյ» վերագրելով՝ կամայ ակամայ դէպի նեստորական մոլորութիւն են դիմում: Ապա պաշտպանել կամենալով իւր ուղիղ դաւանութիւնը՝ հարկ է տեսնում նախ հերքել իւրայնոց դէմ եղած այն սուտ ամբաստանութիւնները, իբրև թէ իրենք մի բնութիւն դաւանելով հետեւող են հանդիսանում Երևութականների և Եւտիքէսի, այսինքն նոյն ազանդաւորների որոնց դէմ զրեթէ նոյն փաստերով մաքառում է իւր Ընդդէմ Երեսմութականաց ճառի մէջ: Նա ցոյց է տալիս այստեղ հաստատուն փաստերով, թէ ինչ մեծ տարբերութիւն կայ իւր դաւանածի և Եւտիքականութեան ու Երևութականութեան մէջ: ապա մի առ մի թուելով ու հերքելով այն թիւր եզրակացութիւնները, որոնք անխուսափելի հետեւութիւն են քաղկեդոնական վարդապետութեան՝ վերջացնում է խօսքը ջատագովելով խաչեցարի գործածութիւնը սրբաասացութեան մէջ:—Որտե՞ղ են ուրեմն փրարու խիստ հակասական և տարտամ պարագաները: Միթէ նոյն իսկ ճառի այդ պարզ և մի որոշ ժամանակի համար միայն հասկանալի բովանդակութիւնն ամենալաւ վկայութիւնը չէ: Թէ ինչ ժամանակի մէջ նա կարող էր յառաջ եկած լինել: Երկու բնու-

թեանց, մանաւանդ թէ երկու կամաց, երկու ներդրածութեանց ու խաչեցարի խնդիրը Հայոց համար հրատապ և հարեանների հետ ունեցած վեճերի միջոցին գլխաւոր և առաջնակարգ խնդիր եղել է միայն ը—Ը դարերում և առաւել այդ ժամանակ նա այնպէս պարզ, կենդանի կերպով հասկացուել ու բացատրուել կարող էր, ինչպէս հասկացուել ու բացատրուել է այս ճառի մէջ: Եւ շնորհ շրջաններում ծիսական և ուրիշ երկրորդական խնդիրներ աւելի մեծ նշանակութիւն են ստանում և այդ շրջանների զրոյր, մանաւանդ թէ կեղծողը, հազիւ թէ առանց նոցանից մէկն ու մէկը շօշափելու անցնէր կամ չենթարկուէր իւր ժամանակի ոգու ազդեցութեանը: Բացի դրանից ներկայ ճառի մէջ կան այնպիսի հաբանութիւններ (արխայիզմ), ինչպէս օրինակ Մծղնէ անունը, որի վրայ մենք ուշադրութիւն ենք հրաւիրել արդէն մեր Եւրոպայի մէջ և որ առ առաւելն ԺԲ դարից յետոյ այդ նշանակութեամբ յիշատակուել չէր կարող: Նորա սակաւաթիւ յիշողներից մէկըն է Օձնեցին իւր Ընդդէմ Պառլիկեանց ճառի մէջ, որ և ամենից լաւ զիտէր այդ բառի նշանակութիւնը, որովհետեւ շատ է դործ ունեցել Մծղնէից հետ: Եթէ այս ճառի մէջ դժուար հասկանալի տեղեր կան ու մի այնպիսի անիմաստ բառ, ինչպէս է եր. 19 «անէ»՝ այդ ցոյց է տալիս միայն, որ նա ուրեմն ձեռքէ ձեռք է անցել ու շատ անգամ արտադրուել, երբեմն նաև համբակ զրիչների ձեռքով:—Ենթադրելով սպաս թէ «անմահ և անապական էութիւն Բանին խառնել ընդ ապականացու և մահկանացու գոյութեանս և վեհագոյնն ընդ վատթարագոնիս գոգամասնեալ՝ զերկուսն ի մի գոյացոյց, յեղափոխեալ ի ծայրագոյն բարի, և անապական կազմեալ աստուածացոյց» դարձուածը նոյն է ինչ որ «յեղափոխեալ աստուածացաւ»՝ հրաւիրում ենք կարգաւ օր. Ենթահալու գրուածները, որի անունը յիշել շատ են սիրում Միսիթարեանները, յատկապէս Ամայք զաւառ դրած թուղթը, որի մէջ Ենթահալին Երու-

նաց հետ գործ չունենալով աւելի ազատօրէն է յայտնել իւր կարծիքները և որ Միսիթարեանները խոհեմութիւն են համարել չհրատարակել: Նա թող վկայէ, թէ արդեօք այդ կէտը «հակառակ է ուղիղ վարդապետութեան»:

Գանք սակայն վերջապէս այն հարցին, թէ ներկայ ճառի վարդապետութիւնն ինչ չափով համաձայն է Ե. Օձնեցու միւս զըրուածների մէջ եղածին: Շիրակացին առանց խղճահարուելու ասում է, թէ Ընդդէմ Երեւութեանաց ճառի «բացատրութիւններէն և ոչ մին կրդտենք ձեր հրատարակած ճառին մէջ», և ձեւացնում է, իբր մենք ևս ցոյց չենք տուել: Արդարեւ մեր հրատարակած ճառից մենք միայն մի վկայութիւն յառաջ բերինք, բայց կարծում էինք բարեմիտ ընթերցողի համար այդքանն էլ բաւական կլինէր, և մեր հակառակորդները կարգաւորվ այդտեղ՝ «Այսպէս յերկուց ընդթեանց մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ խոստովանի ամենայն աստուածասէր հոգի» կարգաւորվ անձամբ՝ «զուգամասնեալ զերկուսն ի մի գոյացոյց» յետ միաւորութեանն ի բաց բարձելոյ յերկուս հատմանն» «երկաքանչիւրոցն անփոփոխելի բնութեանց ի մի բնութիւն շարադրեալ», «երկաքանչիւրոցն բնութեանց և կերպարանաց ի մի յատկական անձնաւորութիւն ընթացեալ», «միանալն յայտնապէս ցուցանէ զընդթեանցն անքակտութիւն և զմիութիւն», և այլ այսպիսի դարձուածներ, կքաշուէին ասելու, թէ «անծանօթն մի ըսելով զբնութիւնը և կամ զՔրիստոս ըստ ընդթեան, և ոչ թէ ըստ միաւորութեան կը հասկնայ», իսկ Օձնեցին «զՔրիստոս կամ անձնաւորական միաւորութիւնը» թէ «սորայս ասելը մի բնութիւն մարմնացեալ քանինն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ մի Քրիստոս» և ինչ և ինչ: Ի հարկ է, եթէ Շիրակացու քմահաճոյքից կախուած լինէր բառերին նշանակութիւններ տալ՝ բնութիւնը միայն այնտեղ բնութիւն կնշանակէր և մին այնտեղ մի կլինէր, որտեղ նորան ձեռնտու է, բայց մենք նորա քմահաճութիւններին հետեւելու պարտաւոր չենք և առանց

նորա աննպատակ առարկութեանց մէջ մտնելու կերկնեք մեր պարզ խօսքը. Յովհ. Օձնեցին ընդդէմ Երեսմեականաց ճառը գրելիս աչքի առաջ է ունեցել այնպիսի աղանդաւորներ, որոնք մի բնութիւն չարաչար մոքով էին հասկանում և երկուչտանու համար ամեն տեսակ մեղար բացատրութեանց էին դիմում, ուստի սովորեցնում է նոցա. թէ և յիրաւի երկու ասելը վտանգաւոր է, բայց միայն այն ժամանակ, երբ մի բնութիւն վրան չաւելացնենք, «Երկնչիս յերկուց ասել բնութեանց», երկիւղ մեծ գոյ, եթէ ոչ արժանապէս և զմի ասել քրիստոսի բնութիւն», «զի թէ և ասեմք մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ, ոչ այդպէս խելայեղ մտածութեամբ, որպէս թէ միոյն ի միւսմէն բարձեալ: Մի՞թէ միւս ճառի մէջ ևս հեղինակը կռիւ չէ վարել այդպիսի խելայեղ մտածութեանց դէմ և նոյն կարծիքին չէ, թէ «զմին ասել բնութիւն, եթէ որպէս պարան է ասել՝ ըստ ճշմարտութեանն կարգի ոչ ասիցէք, բազում շանց հոմատեսակք եղանիցիք», թէ «անհասանելի միաւորութիւնն և ոչ բնութեանցն այլայլութիւնն առաջնորդեն մեզ զմին ասել բնութիւն մարմնացեալ Բանին»: Կարծում էք մի՞թէ, որ Հռովմի աստուածաբանները Ձեզ՝ Միսիթարեաններիդ, այժմ ևս թոյլ կտան «զմին ասել բնութիւն մարմնացեալ Բանի», խոստովանելով «ապա ուրեմն մի բնութիւն և մի դէմ քրիստոսի», և եթէ թոյլ տուել են՝ սեւը սպիտակ դարձնելու արհեստի միջնորդութեամբ չէ՞ եղել, կամ ի շընորհս Ձեր հռովմի մատուցած ծառայութիւնների, չքաւիրում էք մեզ նաև «Խմաստասէր կաթողիկոսի ժամանակ գումարուած ժողովի կանոնները կարգալ», որպէս զի մեր պատրանքը տեսնենք. շատ բարի, կարդանք Ը. և Դ. կանոնները. «Արժան է և զհայն անխմոր և զգինին անապակ հանել ի սուրբ սեղանն», «Պարտ և արժան է զխաչեցարն երիցս անգամ զհետ բերել».— Յոյն-հռովմեական եկեղեցւոյ դէմ չեն կարգուած այդ կանոնները և նոցանից մէկն ու մէկը բաւական չէր արդեօք, որ Օձնեցու ժամանակակից այդ եկեղեցին եօ-

թանասնեկին եօթն անգամ բանադրէր նորան. այստեղ կանոններ դնողն ու իւր ճառով խաչեցար պաշտպանողն անհրաժեշտ է արդեօք, որ տարբեր անձեր լինին: Ծէսեր են դրքա ի հարկէ և դաւանութեան հետ գործ չունին. փորձեցէք հապա դուք, որ Խմաստասիրի հարազատ ժառանգորդներ էք կամենում լինել և հայկական ծէսերի հաւատարիմ աւանդապահներ, այդ կանոններից մէկն ու մէկը պահանջէ՞ «զգինին անապակ հանել ի սուրբ սեղանն», կամ «զխաչեցարն երիցս անգամ զհետ բերել».— և այն ժամանակ կտեսնէք, որտեղ է պատրանքը: Սակայն բաւական է:

Մեզ մնում է տեսնել՝ զօրութիւնն ունի Շիրակացու այն առարկութիւնը գոնէ, թէ «Օձնեցւոյ ոճն ու լեզուն այնքան կրտարբերին անծանօթի լեզուէն և ոճէն, որքան երկինք՝ յերկրէ»: Մենք լեզուադէտ չենք և աւելորդ ենք համարում լեզուի մասին վիճել մի մարդու հետ, որ մեր «դասական լեզուն լաւ հասկնալու վիճակի մէջ ըլլալը» չէ ընդունում: Կենդրոնք միայն մեզ հաւասար հասկացողներին համեմատել մեր հրատարակած ճառը մի կողմից Ե. Օձնեցու միւս ճառերի և միւս կողմից Սիմէոն կաթողիկոսի գրուածների հետ և տեսնել՝ որտեղ է մերձաւորութիւնը և որտեղ հեռաւորութիւնը: Եթէ մեր դէմ եղած փաստը միայն այն է, որ այդ ճառի մէջ չայկզ. քառարանի վկայութեամբ «երէք մեր նախնեաց քով չգործածուած» բառեր կան՝ այդպիսի բառեր մենք ևս, որքան կուզէք, կարող ենք բերել Ե. Օձնեցու միւս գրուածներից. ահաւասիկ՝ երազագրուելի, բարեվայելաւանաց, ներհորդեսցի, դժոխադատելի, նախաստեալ, յառգերազանցագոյնն, վերոտնելով, ներկազմեալք, թարախածուծք, անկարածածկելի, տարրատոժովիւն, փոխարուսեալ, ներխորհրդումն, իւրեանցացոյց, ներքատակեմ, ներլինելութիւնն, յետամտականաբար, ներքսածողականք, զկիրքնդունակութիւնս, հողածնիցելոյն, վարակեալ, պակաս օտարոտի բարդութիւններ են գրքա մի՞թէ, քան ձեր յառաջ բերածները. կամ ինչու վերաթեմեալ, վերոտ-

նեղով, վարարկեալ ասորդ՝ տոորաքննելով, վայրագարկեցան չի ասի՝ յարահիսել՝ յարառոցեալք, յարադրեաց զործածողի համար՝ յարակացուցից, յարարարդելով օտարոտի՝ է միթէ։ Ախորժակի բան է ի հարկ է. իսկ մեր ախորժակով, մանաւանդ թէ հասկացողութեամբ, բաւական է միայն համեմատել նոր ծառի և «Եղազս կարգաց եկեղեցւոյ» երկասիրութեան սխաւածքը՝ «Չաստուածային և գկենդանարար Հոգւոցն Սրբոյ... պըտղաքերեալ ի խորհուրդ եկեղեցւոյ» — համադրելու համար, թէ երկու տեղերում ևս գրողը նոյն արամաբանութիւնը, նոյն լեզուն ունի։

Դժբաղդաբար այս յօդուածը մեր ցանկութեան հակառակ չափից աւելի երկարեց, և մենք միջոց չունինք այլ ևս երկար կանգ առնելու վերև նշանակած երկրորդ կէտի վերայ. թէ և այդ մասին երկարաբանելու հարկ էլ չիայ, քանի որ նախորդ յօդուածով բաւականաչափ ընդարձակօրէն պարզել ենք մեր հայեացքները և արդէն այնտեղ տուել ենք Շիրակացու գրեթէ բոլոր առարկութեանց ընդհանուր պատասխանը. «Կիւրեղ Աղէքսանդրացու, Անտիոքացիների, Եփեսոսի, և Բաղկեդոնի ժողովների անուանները լսած պէտք է չլինել՝ պնդելու համար, թէ յերկուց բնութեանց մի ընութիւն, կամ մի անձն յերկուս ընութիւնս ասել միևնոյնն է»։ Պարզ են կարծեմ այդ խօսքերը. իսկ եթէ Դուք, Շիրակացի Հայր, համոզուած էք, որ «Էլեոնի և Բաղկեդոնականաց դաւանութիւնն» ոչ մի տարբերութիւն չունի «որ է ըստ բնութեան յերկուց» դարձուածից՝ առէք եկ. պատմութեան ու դաւանանքների պատմութեան մի դասադիրք ու կարգացէք. վիճելն աւելորդ է։ Ձեր ճարտար հարց ու պատասխանների, մեր բերանով Ձեր ասածները հաստատելուն ու շատագովելուն համար գուցէ Ձեզ շատ բարձր թուանշաններ կգնէին այն դպրոցներում, ուր սովորեցնում են սեւը սպիտակ դարձնելու արուեստը, բայց մեզ վերայ, տպահոյժ եղէք, այդ խաղերը տպաւորութիւն չեն թողնում, և Ձեր տուած հարցերին վստահու-

թեամբ մեր կողմից «Չգիտեմ» պատասխանելը նոյնքան խղճալի է, որքան մեր իբր «Վենետիկում գտնուած ժամանակ» արտասանած այդպիսի «Չգիտեմ»-ներով մեր հայկական մատենագրութեան մէջ ունեցած տգիտութիւնը հաստատելը։ Ամեն կարգացած մենք ուսումնասիրած չենք համարում և Ձեզ պէս նախնեաց բոլոր գրուածները կարգացած և ուսումնասիրած չլինելով՝ կամաչէինք միայն այն ժամանակ, երբ մեր չգիտեցածը իբրև գիտեցած ծախէինք։ Սակայն մեր ունեցած դոյզն ծանօթութեամբ հանդերձ համարձակօրէն կպնդենք, մեր Եկեղեցւոյ բոլոր հայրերը՝ ինչպէս Ձեր հին այնպէս և նոր անուանած եկեղեցւոյ, ամենքը, որոնք հայր անուան արժանի են՝ դաւանել են միշտ այսպէս կամ այնպէս յերկուց ընութեանց մի ընութիւն, ինչպէս ս. Կիւրեղ, և ոչ երբեք մի անձն յերկուս բնութիւնս, ինչպէս Բաղկեդոնի ժողովն է դաւանում։ Ձեր յառաջ բերած բոլոր վերայութիւնները հայրերից առաջին կարգին են պատկանում. բերէք հապա մէկը, որ պարզապէս երկրորդը բովանդակէր։ Դուք ասում էք, թէ մենք Կիւրեղի վարդապետութեան ոչ պարզութիւնը և ոչ խորութիւնն ըմբռնած ենք, աւելի նուազ «Արարատն ընթերցող տէրտէրները»։ Բարի, ուրեմն թոյլ տուէք մեր և մեր տէրտէրների հասկացողութիւնից քարձըր Ձեր նրբին բացատրութիւնները մի կողմ թողնել և հաւատացնելով Ձեզ այնուամենայնիւ, որ մենք Տիւպինգէնի, Փարիզի և Մարբուրգի մատենագրարանների մէջ ամիսներով առաջներս ենք ունեցել ս. Կիւրեղի գրուածները պարունակող Migne-ի ու Mansi-ի ահադին հատորները՝ մի միայն վկայութիւն բերելով. «Երեսուցամիսեմ... ոչ երկուս ընութիւնս զմի Որդին՝ մին երկրպագելի և միւսն ոչ երկրպագելի, այլ մի ընութիւն Բանին Աստուծոյ մարմնացեալ»։* Փորձեցէք հապա այդտեղ ևս առանց «մա-

* ὁμολογοῦμεν . . . ὅθ' ὁὗο φύσεις τὸν θεὸν ὑἷόν μίαν προσχυνήτην καὶ μίαν ἀπροσχυνήτον, ἀλλὰ μίαν φύσιν τοῦ θεοῦ λόγου σεσαρκωμένην. (Adrginas. Migne 76, 1212)

Թեմատիկական մին՝ երկու հասկանալու» պըն-
դել, Թէ նոյն իմաստն ունի ս. Նիւրեղի «մի
բնութիւնն», ինչ որ քաղկեդոնի ժողովի սահ-
մանած՝ «յերկուս բնութիւնս»*, և Թէ Թ.
Օձնեցին քաղկեդոնական մտքով է հասկացել
նորան, երբ իւր Ընդդէմ՝ Երեւութականաց
ճառի մէջ վկայ է կոչում՝ «խոստովանել ի
Քրիստոս՝ մի դէմ, մի անձն և մի Նորա
ընտրիւն»:

Դուք «հակապատմական ուրացութիւն»
էք անուանում մեր ասածը, Թէ Հայոց եկե-
ղեցին «այդպէս կոչուած միաբնական կամ
եւտիքական վէճերի մէջ չէ մասնակցել», որով-
հետեւ արդի պատմագրութեան չափազանց
լաւ ծանօթ լինելով՝ այն հասարակ բանը չգի-
տէք, որ միաբնական կամ եւտիքական՝ ար-
դի եկեղեցական պատմութեան մէջ կոչուում
են քաղկեդոնի ժողովից յետոյ եղած վէճերը
մինչև Թուստին Ա. ի Թագաւորութիւնը (518
թ.) կամ առ առաւելն մինչև Ծ. տիեզ. կոչ-
ուած Ժողովը (553 թ.ին): Եւ մինչ մենք հաս-
տատել ենք կամենում Թէ մեր եկեղեցին իւր
առանձին կազմակերպութեամբ այդ վէճերի
ծնունդ չէ, մինչև Ներսէս Բ. Աշտարակե-
ցին նոցանով չէ զբաղուել, նայել է հետեւա-
բար նոցա վերայ իբրեւ դրսից եկած խնդիր-
ների վերայ՝ ընդունելով կամ մերժելով ըստ
իւր ներքին համոզման, ոչ ինքն նոցա պատ-
ճառաւ իւր ընթացքից շնորհելով և ոչ նոցա
մի նոր ընթացք տալով՝ ապարդիւն վաստակ
չէ Ձեր կողմից հարցեր շարել, ցոյց տալու
համար, որ մեր Է. Ը. և յաջորդ դարերի
հայրերին զբաղեցրել է Բնութեան խնդիրը:—
Ապարդիւն չէ՞ն նաև Ձեր բացականչութիւն-
ները՝ իբր մեր «Հայաստանեայց եկեղեցին» իբրեւ
մի անքակտելի ամբողջութիւն հազար չորս
հարիւր տարիներէ ի վեր կռիւ մղած է եր-
կաբնակութեան դէմ՝ հաստատելը նոյն լինելու,
ինչ որ ուրանալ նախնի ժամանակներում և
այժմ բազմաթիւ հայերի իրենց ուխտին
դրժելն ու քաղկեդոնականութիւն ընդունելը:

* Յն Ծնո քննարկ.

Որ մենք Եղբայրներ, Վահաններ ունեցել ենք՝ այդ
ժխտելու հարկ չունինք ամենեւին, ինչպէս Դուք,
անսխալականութիւն պաշտպանելով՝ հարկ ու-
նիք ժխտելու Ռոբրիոս Ա. պապի հերձուածող
և Վիկտոր, Զեփիւրին ու Կալիստ պապե-
րի Միջնաբանական լինելը, և կամ խոհեմու-
թեամբ լռելու պատմական անհերքելի փաստե-
րի առաջ, Ծշգրիտ, քննադատական պատմու-
թիւնը թող ցոյց տայ, որ Ներսէս Շինողը,
Ներսէս Համբարնացին, ով կուղէք՝ քաղկեդ-
ոնական է եղել, մենք պատրաստ ենք այդ ևս ըն-
դունելու, բայց մի՞թէ դորանով եկեղեցու ամ-
բողջութիւնը քակուած կլինի, քակուած էք
համարում Դուք մի՞թէ Հռոմէական եկեղեց-
ւոյ ամբողջութիւնը նորանով, որ բազմաթիւ
պապեր է ունեցել՝ մարդ անուան իսկ անար-
ժան, ո՞ւր մնաց Թէ քրիստոնեայ, եպիսկոպոս
կոչուելու, որ անթիւ քրիստոնեաներ դուրս
են եկել այդ եկեղեցւոյ դրկից և ուրիշ դա-
ւանութիւն ընդունել:

Հարկաւ երբ Ձեր «հնագոյն և անտիպ յի-
շատակարանները» ցոյց են տալիս, «Թէ Գիւ-
տէն մինչև Ծ. Աշտարակեցին, սորա յաջորդ
Ծովհանէս Գաբեղենացիէն—ի բաց առեալ
Աբրահամ՝ կաթողիկոսը (միայն մի՞թէ ուրե-
մըն ինքը Գաբեղենացին, Եղիա կաթողիկոսն
ևս քաղկեդոնական են եղել)—մինչև Ծովհան
Օձնեցի՝ ամենեքին միաբան կացին յեկեղե-
ցիս չորումն»՝ մենք ասում ենք, որ Ձեր ան-
տիպ յիշատակարանները չափանուած զօրու-
թիւն ունին ուրեմն տպագրեալ պատմութիւ-
նը յեղաշրջելու և մի նոր դարմանալի պատ-
մութիւն հիւսելու, ուր քաղկեդոնական կա-
թողիկոսը ոչ քաղկեդոնականին հետեւում է
այնպիսի արագութեամբ և այնպէս աննըշ-
մարելի կերպով, մինչ ժամանակակից պատ-
միչներն անգամ չգիտեն, երբ իրենց եկե-
ղեցին քաղկեդոնական է եղել և երբ ոչ:
Երևի անցեալ յիշատակարանների վե-
րայ վստահացած է կրկին, որ ապացոյց էք
պահանջում մեր այն ասածի համար, Թէ
միաբնակ կոչուած եկեղեցիներից ոչ մէկը հե-
տեւող չէ եղել Եւտիքէսի, Պատմական հիւն

խիշառակարաններ էք կամենում: կարդացէք
օր. Յովհ. Եփեսացու պատմութիւնը (գերմ.
թարգմ. Schönfelder. 1862). նորէն էք կամե-
նում: կարդացէք՝ Krüger. Monophysitische Streitig-
keiten. 1884: կամ արդէն մի անգամ ցոյց տուած՝
Loofs. Leontius von Byzanz. 1887: Բայց կան պատ-
մական եղելութիւններ, որոնք ապացոյցի կա-
րօտ չեն. թէ չէ Դուք կենէք կպահանջէք
մեզին ապացուցանել, որ հարեշները նեոսո-
րական չեն, որ Ձեր կողմից մեզ իբրեւ Եփ.
պատմութեան հարուստ ու անսպառ աղբիւր
ներկայացրած Մանիքէապաղիկեան թոնդ-
րակեցուց աղանդի երեւելի ուսումնասիրու-
թեան մի շարք յայտնութիւնները ստոյգ չեն.
որ օր. եթէ Արիանոսութիւնն և ուրիշ շատ
աղանդներ՝ զոնէ Բ. դարում յայտնուած
Արդիանոսը չէին կարող Գ. դարում սկըս-
ուող «Մանիքէութեան ծնունդ» լինել, որ
Սպանիացի Պրիսկիլաննի (վերջերն Ավիլայի
եպիսկոպոս) հետևող «Պրիսկիլականութիւնը»
«Պրիսկիլայ բազմահարուստ և հրապուրող
կնոջ ձեռքով» չէ յառաջացել ևլն:

Ապացոյցներ բերելու մէջ մենք Ձեզ հետ
հաւասարուել ի հարկ է կարող չենք. Դուք
ունիք ապացոյցներ, որոնց առաջ պատմագէտ-
ների ամբողջ աշխարհն ամիսներու կմնայ:
Ահաւասիկ յոսորովիկ թարգմանչէն առած
Ձեր գեղեցիկ փաստը. «Մաղէս և վասն կրկին
ասելոյն ի Զրիստոս կամս և ներգործութիւ-
նըս՝ եթէ ըստ բնութեան ոք զայն ասիցէ զօր-
ոչ արտաքոյ ճշմարտութեան գտանի ասա-
ցեալ... Իսկ թէ ըստ միաւորութեան, և նմին
ինքեան միաւորեցելունն ժպրհեսցի տալ եր-
կուս կամս և երկուս ներգործութիւնս» հեռի
ի ճշմարտութենէն և Մաքսիմոսի ի ներքոյ
անկեալ սղարանաւքն դատապարտեսցի. քանզի
նէր ապա այնուհետեւ երեւեցի վեհագունին
յողթել... Ձի ինքն Բանն Աստուած զմարդ-
կայինն իւր ուղղէր զկամս և ինքեան ազդ-
մամբն զմարմնոյն իւրոյ շարժէր ներգործու-
թիւնս և կիրսս:

Ի նկատի առէք նախ, ընթերցող, որ այս-
տեղ յիշուած Մաքսիմոսը է՝ դարու կէսերին

ապրող մի կրօնաւոր էր և այդ ժամանակ Մի-
ակամայից յարուցած վեճերի մէջ գլխաւոր և
ամենաեռանդուն ջատագովն երկու ներգոր-
ծութեանց եւ երկու կամքերի վարդապետու-
թեան, ուստի և Կոստանդ. Բ. կայսրից կալա-
նաւորութելով՝ տանջանքների ենթարկուեցաւ
ու լաղերի աշխարհն աքսորուած մեռաւ, և
այդպէս խոստովանող անունը ժառանգեց:
Արդ, մենք ամենքս յոսորովիկ չենք ուսում-
նասիրել և Շիրակացու չափ Հայոց լեզուի
հմտութիւն չունինք. բայց ի հարկէ ամենքը
մեզ հետ վերի խօսքերից այն հասկա-
ցան, թէ՛ ով յանդգնում է միաւորեալ
Քրիստոսի մէջ երկու կամք և երկու ներգոր-
ծութիւն ընդունել, նա Մաքսիմոսի (որ ու-
րեմն նոյն է ասել՝ Եղն Նոմէական եկեղեց-
ւոյ դաւանութեան) սխալանքների մէջ կրննի.
որովհետեւ երբ աստուածային և մարդկային
բնութիւնները միանում են՝ վեհագոյնը, այ-
սինքն աստուածայինը, անշուշտ պէտք է յաղ-
թէ և Բանն Աստուած ուղղած լինի այն ա-
մենը, ինչ որ մարդկային է. ուրիշ խօսքով
այդտեղ այլևս առանձին մարդկային և առան-
ձին աստուածային կամքերի և ներգործու-
թիւնների մասին խօսք լինել կարող չէ: Բայց...
այդ խօսքերը ծառայում են Շիրակացու հա-
մար իբրեւ գեղեցիկ փաստ, որ յոսորովիկ, և
նորա հետ միասին Հայոց հին եկեղեցին, Քը-
րիստոսի մէջ «յետ միաւորութեան» երկու
բնութիւն, երկու ներգործութիւն և երկու
կամք է ընդունել: Ի՞նչ կարելի է ասել հապա
այդպիսի մարդու, այդպիսի փաստի դէմ:

Սակայն այդ դեռ ոչինչ, մարդիկ սխա-
լական են՝ սխալի դէմ խօսք գտնել միշտ կա-
րելի է. մի ուրիշ բան, որի դէմ դժուարանում
ենք խօսք գտնել՝ այդ Ձեր, Միսիթարեաննե-
րիդ, սիրոյ և միութեան հրաւերն է: Այդպէս
ուրեմն. Դուք առանց քաշուելու ասել կարող
էք, թէ ուրիշ եկեղեցիներ իբրեւ անջատեալ
իբրեւ հերձուածող, իրաւունք չունին ունեւոր-
գովութիւններ անելու Հայոց եկեղեցւոյ դէմ՝
ըննի միութիւն պահանջելու բայց Դուք իբրեւ
կաթողիկոսայք ունիք — և ոչ միայն ասում,

այլ և իրական ջանքեր էք գործ դնում նոյն ուղղութեամբ (ապահով եղէք, եթէ ուրիշներին յայտնի չէ այդ մեզ յայտնի է) — և Ձեր իրաւունքը դաւանաբանական փաստերով ապացուցած լինելու համար՝ հրատարակում էք ի պատեհ ժամն Գեղեցիկ աշխատասիրութիւնը: Դուք, որ առանց քննելու իբրեւ դաւանանք ընդունում էք, թէ ս. Պետրոս Հռոմում 25 տարի եպիսկոպոսութիւն է արել, ուստ էք գնում նոյն այն վաւերական աթոռին, որի վերայ ինքը Պետրոս առաքեալը նստել է. հաւատում էք Հռոմի շուրջ կատարուած բոլոր հրաշքներին, հաւատում էք ս. Աստուածածնի տնակի Պաղեստինից յիսուս փոխադրուած լինելուն. խորհրդացու պատմութեան վաւերականութիւնը իբրեւ դաւանական սրբութիւն էք պաշտպանում՝ քննադատներ և ազատամիտներ էք դարձել այժմ և, իբրեւ Լուսաւորչի հարազատ զաւակներ, Լուսաւորչի տեսիլը կեղծիք էք համարում. Հայոց եկեղեցւոյ աստուածահաստատ, Ս. Էջմիածնի Հայոց Մայր եկեղեցի, Միածնի իջման տեղ լինելուն չէք հաւատում — Եւ մենք, Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնականներս իրաւունք չունինք Ձեր ոտնձգութիւններն երևան հանելու. ատելութիւն և թշնամութիւն սերմանել է մեր ամենանուիրական պարտականութիւնը կատարելը՝ նորա, մեր խեղճ, որդեկորոյս, դրսից ու ներսից հալածուած Մօր՝ իրաւունքները պաշտպանելը: Կարող էք պարծենալ էջմիածնական հայեր էլ կան, որոնք այդ կարծիքին են: — Գեղեցիկն մենք յարգում ենք իբրեւ գիտնականի* և յուսով ենք, որ առիթ ու կարողութիւն կունենանք պատմական փաստերով նորա տեսութեանց տկար կողմերը ցոյց տալու. բայց Ձեզ խղճում ենք իբրեւ հայ մարդոց, իբրեւ նուրբ քաղաքագէտների, ինչպէս և խղճում ենք այն բոլոր քաղաքագէտներին, որոնք Հայոց աշխարհի «ամբողջական գիւղեր անհովիւ և անպատսպար մնացած» տեսնելով — «անհոգութեամբ հոգեւոր վարչութեան» (խիղճ

* Թէ նա ինքն ինչ կարծիք ունի մեր մասին, երեւի այդ եւս իմացել էք:

չունիք կամ Աստուծոյ չէք վստահում) — և օգնութեան աղաղակներ լսելով՝ մեկնում են իրենց զիտեմ եւ մարդասէր ձեռքերը թշուառ ժողովուրդի թշուառ մնացորդներին սիրոյ եւ միութեան կապերով կապելու այս կամ այն համայնքի հետ: Սակայն մեծ է Լուսաւորչի Աստուածը:

Կ. Վ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿՈՆ

ԿԱԹՈՂԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Պապական այն յանձնախումբը, որ պիտի քննէր անգլիկան եկեղեցու ձեռնադրութեան վաւերականութիւնը, հրատարակեց իւր ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնը, որով անվաւեր է հռչակուում անգլիկան ձեռնադրութիւնը. Անգլիկան եկեղեցին կաթոլիկ եկեղեցու ծոցը կրկին յետ տանելու փորձն անյաջող անցաւ. հակառակ բարեփոխների ցանկութեան. կարծուում է, որ բացի լորդ Հալիֆաքսից և նրա սակաւաթիւ հետեւողներից, ոչ ոք այլևս չէ հաւատում, որ մի օր անգլիկան եկեղեցին Հռոմին կը հպատակի. Քաղաքական մեծ թերթերն իրաւամբ նկատում են, որ այժմեան Անգլիան բաղձաթիւ առաւելութիւններ է ձեռք բերել բողոքականութեան շնորհիւ, որից հրաժարուելն հաւասար պիտի լինի քաղաքակրթական այդ արգասիքներից հրաժարուելուն:

Փրանսիայում կառավարութեան և կղերականութեան կռիւը շարունակուում է. 2ընայելով արմատականների գոչին ու աղմուկին, որ ներկայ կառավարութիւնն կղերական են կոչում, Մելինի նախարարութիւնը խստութեամբ հալածում է կաթոլիկներին. վերջերս հրապարակական թափօրներն անգամ արգելուեցան ֆրանսիայում. կաթոլիկ միաբանութիւնների վրայ դրուած հարկի մի երրորդն անգամ չէ ստացել կառավարութիւնն, 1 / միլիոն ֆրանկից 400,000 ֆր. հաղիւ են վճարուել ինքնակամ. մնացածը ձեռք բերելու համար կառավարութիւնը աճուրդի է հանել մի քանի միաբանութիւններին պատկանող հնձերը. չը նայելով դրան էլ յոյս չը կայ բոլոր հարկը ժողովելու:

Յովհաննա Գ' Երբի արձանի բացումը տեղի ունեցաւ վերջերս Ռայմսում: այդ հանգիսին ներկայ էր և հասարակապետութեան նախարարը, Հայրենիքի փրկչուհու արձանի այս բացումն էլ ա-

նիթ է տուել արմատականներին Ֆ. Փօրին իբրև կղերական և արքայական մեղադրելու:

Ի տալիս յում պապն ամենայն միջոց ձեռնարկում է ժողովրդի համակրութիւնը վաստակելու համար: Հարեշների գէմ միած անյաջող պատերազմում Իտալացիներից գերուեցան մօտ 2000 անձինք: Եւրոպա հասած տեղեկութիւններին նայելով վայրենի հարեշներն մեծ անգթութեամբ են վարուում այդ գերիների հետ: Ուստի և հասարակական կարծիքն պահանջում է, որ կառավարութիւնն ամենայն միջոց գործ գնէ այդ գերիներին ազատելու համար: Իսկ կառավարութիւնը դեռ ևս անգոր է այդ պահանջը կատարելու: քանի որ Նեպոսի հետ հաշտութիւն չէ կայացել: Լեոն Լ.Գ. օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից Եգիպտոսի պատրիարք Մակարիոսին յանձնեց հարեշների միապետի մօտ գնալու իբրև իւր պատգամաւորն և գերիների ազատումը խնդրելու: Մակարիոս եպիսկոպոսը մինչև Խարար հասնելը միացաւ մի կաթողիկէ միսիոնարի խմբին: որի պարագլուխն էր Վերշովից—Ռայ լեհացի քահանան, որ վիրաւորների խնամող խաչուհիների յանձնարարութեամբ գնում էր Հաբեստան գերիների վիճակը թեթեւացնելու համար: Ճանապարհորդութեան ժամանակ արևի ճառագայթներից հարուած ստանալով մեռաւ Վերշովիցն և նրա պաշտօնը պապը կրկին Մակարիոս եպիսկոպոսին յանձնեց: վերջին տեղեկութեանց համաձայն պատգամաւորութիւնը յաջողութիւն է ունեցել:

Հռովմում մեռաւ նշանաւոր ծիրանաւորներից մէկը, Մոնակո Լա Վալէտտան, որ պապացուների (papabile) մէջն էր համարուում: Լա Վալէտտա կարգինալը ուղղութեամբ աւելի Պիոս Թ. ին էր նման: քան թէ Լեոն Թ. Ին. նա անհաշտներից էր, թէ պէտք Լեոն Թ. Գ. պապի հաշտ քաղաքականութեան արգասիքները տեսնելով չափաւորել էր իւր քաղաքական յամառութիւնը:

Աւստրիական կառավարութեան մօտ նուիրակ (նունցիոս) Ալիարդիի փոխանակ նշանակուեցաւ սրբազան Տոգլիանին: Նոր նուիրակը Օգոստոսի սկզբներին Վեննա պէտք է ժամանէր: որ ի պատիւ ռուսաց Վայսեր լինելիք ընդունելութիւններին մասնակցէ պաշտօնապէս: Մօնէնիօր Տալիանին համարուում է բանիբուն իրաւարան:

ՕՐԹՈՒՌՈՔՍ ԵՎԵՂԵՅԻ.

ՏԻՆՁՆՐԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՐԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

Կրէտէի ապստամբութեան պատճառով Հայաստանի արհաւիրքները կրկնուում են ամիսներէ ի վեր Կրէտէում Բացի մարդկանց կոտորածից և անմեղ զոհերի յօշոտումից այնտեղ էլ տեղի են ունեցել քրիստո-

նէական սրբութիւնների աւերումն և սրբապղծութիւն: Ե՞րբ արդեօք Տէրը պիտի վրէժնդիր լինի իւր սրբութեանց համար: Ե՞րբ արդեօք խաչի պաշտօնէից արիւնհեղութիւնները պիտի դադարեն: Տաճկաստանի քրիստոնէից ընդհանուր վիճակի թըշուառութիւնն անբացատրելի է: արդեօք այս թըշուառութիւնը պիտի չը միացնէ նրանց և պիտի չը դադարեն նրանք թշնամու նենգութեամբ երկպառակուելուց:

Մակեդոնեան ևս խաղաղութիւն չէ վայելում: ոչ միայն մահմեդականների հալածանքն է այդ քրիստոնեայ ժողովրդի խարաղանն, այլ և ներքին երկպառակութիւնը: Մակեդոնական բոլորների բաժանումն տիեզերական պատրիարքութիւնից ազատեց նրանց յունական ճնշումներից: այժմս էլ սերբերն են կամենում դուրս գալ տիեզերական պատրիարքի իշխանութիւնից և ճանաչուել իբրև ռոյն ազգ: Ինչպէս լրագիրներն հաղորդում են, սերբիական դեսպանը պահանջում է դռնից, որ նա Մակեդոնիոյ սերբերին առանձին միլլէթ (ազգ) ճանաչէ: որով նրանք ազատ կը լինեն Փանարի պատրիարքի յունական բռնութիւններից:

ՌՈՒՄԱՑ ԾԱԾՆՆԵՐ.

Մինչև այժմ Ռուսաստանը չունէր մի ընդհանուր ամուսնական օրէնսդրութիւն: Ամուսնութեան օրէնքներն համաձայն իւրաքանչիւր կրօնի և դաւանութեան կանոնների էին կատարուում: այժմ նոր օրէնսդրութիւն է մշակուել, որի մէջ կան և ընդհանուր պետական օրէնքներ ամուսնութեան վերաբերեալ: որ պարտաւորական պիտի լինին բոլոր ռուս հպատակների համար առանց կրօնի խտրութեան: Այս նոր օրէնքներն հրապարակային քննութեան առարկայ են դարձած և առանձնապէս դժգոհութեան առիթ են տուել ռուսաց եկեղեցու բերան «Յերկովնի Վեստնիկին»: Ռուսաց թերթերի բանակուից կրեւում է, որ նոր օրէնսդրութեան նպատակն է քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը տարածել պետութեան մէջ և օրէնսդրական ճանապարհով վերացնել այն վայրենի և անբարոյական սովորութիւններն, որոնք թոյլ են տրուում շնորհիւ բազմազան կրօնների և ազանդների: Ամուսնական օրէնսդրութեան գալով շատ համակրելի են նոր պահանջները, որ այսուհետեւ ամէն մի ռուս հպատակից պիտի լինեն: շնորհիւ այդ օրէնքների այսուհետեւ պատժոյ ենթակայ պիտի լինեն բոլոր ամուսնացողները, որոնք առաջին և երկրորդ ճիւղին են վերաբերում:

Շնորհիւ այն առաւելութիւնների, որ կառավարութիւնը տուել է ռուսաց եկեղեցականութեան

կրթութեան գործում, հետզհետե կազմակերպու-
ում է Ռուսաստանում եկեղեցական դպրոցավա-
րութիւնն: Արդէն կարգադրուած է, որ ամէն տեղ
ուր հնարաւոր է եկեղեցական ծխական դպ-
րոցներ, գրագիտութեան դպրոցներ և օրիորդաց ու
տղայոց հոգեւոր դպրոցներ բացուին: Մի նոր դպրո-
ցական վարչութիւն է կազմուել ս. Սինոդին կից,
որին ենթարկուած պիտի լինին թեմական տեսուչ-
ները:

Խղճմտանքի ազատութեան խնդիրն օրէ ցօր
աւելի մեծ տեղ է բռնում ուսաց մամուլի մէջ.
կրօնի և դաւանութեան ազատութեան պաշտպան-
ներն հետզհետե այնպիսի փաստեր են լոյս ընծա-
յում որոնք անհրաժեշտ են կացուցանում այժմեան
վիճակի փոփոխութիւնը: Ինչպէս արտասահմանեան
թերթերն հաւատացնում են, բարձրագոյն կառա-
ւարութեան ցանկութիւնն էլ այն է, որ խղճմտան-
քի ազատութիւնն աւելի որոշ ու լայն կերպով
գործ դրուի Ռուսիայում:

ԱՆԻԿԿԱՆ ԾՆՆՂԵՑԻ.

Այս ամսուան ընթացքում անգլիկան եկե-
ղեցին պարտութիւն կրեց մի խնդրում, որի հա-
մար կէս դարու չափ է որ կուտում էր: Անգլիա-
կան պարլամենտը վաղուց ընդունել էր այն օրէնքը,
որ թոյլ է տալիս այրիներին ամուսնանալ իրենց
քեներների հետ: Այս օրէնքը միշտ մերժուում էր
լորդերի ժողովում, բայց այս տարի ընդունուեցաւ
չընայելով հոգեւորականութեան ճիգերին: Այս օրէն-
քի համար ձայն է տուել նոյն իսկ թագաժառան-
գը՝ Վալլիսի դուքսն, այլև նախարարապետ Սո-
լլըքիւրին:

ԲՈՂԱՌԱՅԱՆ ԵՎԵՂԵՑԻՆԵՐ.

ԳՆՐՄԱՆԻԱ.

Մենամարտութեան դէմ՝ զինուած է մի քանի
ամսից ի վեր Վերմանիայի հասարակական կար-
ծիքը: յայտնի է որ բազմաստորագիր բողոքներ են
ուղղուած գերմանական ռայխստագին մենամարտու-
թեան դէմ և կառավարութիւնը խոստացել է մե-
նամարտութիւնն խափանող օրէնքներ առաջարկել:
Գերմանական բողոքական սինոդը մի շրջաբերական
է հրատարակել, որով արգելում է պատուօրենքին
մենամարտութեան ժամանակ մեռածներին քրիստո-
նէական ծիսով թաղելը:

Յայտնի քարոզիչ և քաղաքական գործիչ
Շտեօկկէրը բաժանուելով Քրիստոնեայ
ընկերավարներից մի նոր ընկերութիւն է
հիմնել, որ կոչուելու է կրօնական—ընկերական և
որի նպատակը պիտի լինի մաքաւել կրօնական—հա-

սարակական սկզբունքների համար: 2ը նայելով
Շտեօկկէրի հեղինակութեան հասած հարուած-
ներին, այս նոր կուսակցութիւնը հետևողներ է
գտել արդէն:

Փրկութեան բանակի զօրավար Բուլը
վերջերս Բեռլին է ժամանել և քարոզութիւններ
արել իւր ձեռնարկած գործի համար, սակայն ինչպէս
երևում է ցարդ հրատարակուած զեկուցումներից,
Փրկութեան բանակի քարոզչի անձնաւորութեան
արած տպաւորութեան համապատասխան չէ նորա
ձեռք բերած յաջողութիւնը: Փրկութեան բա-
նակի հետևողների հիւանդոտ և զառանցական ըն-
թացքը չեն հաւանում գերմանացիք և հաղիւ թէ
նրանցից հետևողներ գտնէ գեներալ Բուլը:

Ծ. Բ.

Հարունակում ենք քաղուածքներ անել Christ-
liche Welt թերթի մէջ Հայոց մասին տպագրուած
յօդուածներից:

Այս թերթի խմբագիրը 29 հ.ում քննադա-
տելով եւրոպական պետութիւնների քաղաքականու-
թիւնը և մամուլի բռնած ընթացքը՝ մասնաւորապէս
կանգ է առնում Գերմանիայի վերայ և թուում է մի
առ մի այն հիմունքները, որոնք կարող էին դրել նո-
րան անտարրեր միալու հայկական հարցում: Եթէ
պատճառն օսմանեան պետութեան հետ ունեցած բա-
րեկամութիւնն է, նկատում է նա, վստահութիւնը,
թէ նոքա զօրանալու և վերանորոգուելու վերայ են,
թէ սուլթանը բարի ձգտումներ և նպատակներ ու-
նի՝ արտաքին աղբեցութիւններն են միայն որ խան-
գարում են (ինչպէս այդ հաւատացնում են մի քա-
նի գերմանական լրագիրներ, աշխատելով համակ-
րութիւն վստահել դէպի թուրքերը նորա համար,
որ գերմանական սպաներ են նոցա զօրքը կազմակեր-
պողը) անտեղի է այդ բարեկամութիւնն ու վստա-
հութիւնը: Իսկ պարծենալ թէ իրենք գործիքներ են
պատրաստում՝ այնպիսի բարբարոսութիւնների հա-
մար, որպիսիք տեղի ունեցան Հայաստանում և Վրէ-
տէում՝ չափազանց տգեղ է: Եթէ Օսմանցւոց թողնե-
լիք ժառանգութիւնից օգտուելու դիտումն է պատ-
ճառ՝ կնշանակէ Գերմանիայի գործ դրած քաղաքա-
կանութիւնն ևս ոչնչով բարձր չէ Բարձր. Դրան քա-
ղաքականութիւնից, «որ իւր հայ հպատակներին կո-
տորել է տալիս իրեն անհաճոյ տարրերից ազա-
տուելու համար»: սակայն այդպիսի վստահութեան,
այդպիսի արիւնոտ շահագործութիւնների ընդունակ
համարել Գերմանական քաղաքագէտներին կարելի
չէ: Աւերջապէս և թէ հասարակութեան մէջ գեո-
կան շրջաններ, որոնց կարծիքով հայերն են կոտո-
րածների համար մեղաւոր, կառավարութիւնն այդ-

պիսի կարծիք ունենալ չէ կարող. նորան շատ լաւ յայտնի պէտք է լինին իսկական պատճառները. նա պէտք է գիտենայ, որ բացի Զէյթունից, ուր հայերն արդարեւ փոքր ի շատէ անկախութիւն պահել էին, և մի քանի տեղերից, ուր աննշան թուով մարդիկ, յետին ծայրահեղութեան մէջ, ճարահատեալ ղէնք են ձեռք ձգել ինքնապաշտպանութեան համար՝ նոքա միայն անմեղ զոհեր են եղել, և մի ընդհանուր յեղափոխութեան կամ ապստամբութեան մասին խօսք լինել չի կարող:

«Հետեւաբար, եզրակացնում է պատուր Թադէն, միայն մի հասկանալի բացատրութիւն է՝ մընում մեր քաղաքականութեան համար դէպի Ցաճկաստանն ու Հայաստանը: Օսմանեան պետութիւնը ամենքին շատ լաւ ծանօթ է, ուստի և ամենքը գիտեն. թէ իւր ամբողջութեամբ, թէ մաս մաս առաձեռն առնելով, թէ ունի երբեք և ուր որ ուզէ իւր անհատական կառավարութիւնը հաւանականօրէն բարենորոգումներ մտցնելու յօժարութիւն չունի, բայց եթէ ունենար իսկ՝ չէ կարող: Այդ նպատակի համար նորան պակասում է ամեն բան. ինչպէս մի կրօն, որ նպաստէր կամ գոնէ խոչընդոտ չլինէր բարենորոգումների, այնպէս և դրամ, մարդիկ, զանազան կարեւոր միջոցներ, Յաճախ ասուում է՝ պետութիւնները միայն նորահամար են տառանում և տաճկական տէրութիւն կոչուած այդ խրտուիլակին վերջ դնելու, որ չգիտեն ինչպէս բաժանեն, Հարկաւ այդ կասկածը հասկանալի է, որովհետեւ նոյնչափ դժուար է հաշտ կերպիւ մի կանոնաւոր բաժանումն անել, որչափ դժուար պէտք է լինի իւրաքանչիւրի համար այդ ժառանգութիւնն ստանձնել ու նոր պարտականութիւններն ուղիղ կատարել: Սակայն ոչ միայն այս հասկանալի կասկածի պատճառաւ, այլ և նորահամար, որ դեռ բանն այդտեղ չէ հասել, խօսքն առայժմ բաժանման մասին չէ, և հէնց դորանից է, որ եւրոպական քաղաքագիտութիւնն անելանելի դրութեան մէջ է գտնուում: Ցաճկաստանը ներկայանում է այստեղ իբրեւ մի այնպիսի քայքայուած ու խախտ շէնք, որ այլ ևս ոչ մի կարկատան չի վերցնում: Չկայ ոչ մի խորհուրդ, ոչ մի գործ, որ մի արդիւնք յառաջ բերէր և նպատակի հասցնէր: — Այս պիտոյ՝ Ցաճկաստանի անընդունաւորութիւնն անճարակ է դարձնում եւրոպական քաղաքագիտութեան հարցումի նորան վերաբերեալ հարցումը:»

Այնուհետեւ յօդուածագիրն ի նկատի է առնում իսլամի յարուցած արգելքները և համեմատելով հայերին Վրէտացիների հետ՝ գտնում է, որ վերջիններս ի շարս ուրիշ հանգամանքների շատ ա-

ւելի բաղդաւոր են նորանով, որ եւրոպայի աչքի առաջ են գտնուում: Նորանց հասած ամեն մի զրկանքի համար իսկոյն և եթ լուր է հասնում ամեն կողմի մինչդեռ հայերն աչքից ու մտքից հեռու են, եւրոպացիների առաջ փակ նահանգներում ճակատագրի քմահաճոյքին մատնուած, իսկ քաղաքագէտները ստիպուած են լինում միայն այն խընդիրներով զբաղուել, որոնք այս կամ այն կերպիւ հրապարակ են ելեր: «Գուցէ հայերին աւելի մեծ ծառայութիւն մատուցանել կարելի չէ, ասում է նա, քան օգնել քակել ու լուծել եւան և քողարկման այդ կնիքը, որ դրուած է գրեթէ մեր ամբողջ ամենօրեայ մամուլի վերայ: Ցաճիկների դործած եղեռների եղանակը, տեղութիւնը, չափը պէտք է վերջապէս յայտնի լինի քրիստոնեայ եւրոպային, ապա թէ ոչ ինչպէս կարող է մի կենդանի հրապարակական կարծիք կազմուել, որի հետ պետութիւններն ևս պարտաւորուին հաշիւ տեսնել: Անկասկած իւրաքանչիւր մոլլա քարոզում է Ցաճկաստանում՝ Զէհադ (կրօնական պատերազմ) է այժմ հայ քրիստոնեաների դէմ: և ահա այլապէս խաղաղասէր ու երկչոտ մահմեդականը բորբոքուում է այն սոսկալի մոլեռանդութեամբ, որ ոչ մի չափ, ոչ մի գութ չէ ճանաչում: Գեռ ամեն օր Յորի չարչարանքների նկարագիրներ են դալիս այդ երկրից, և եթէ նոքա աննշան են անցեալ ձմեռ տեղի ունեցածների համեմատութեամբ, հաւանականաբար աննշան կլինին նաև այն ամենի դիմաց, ինչ որ մօտակայ ձմեռը հետը պէտք է բերէ: Թուրքի բանը վերջերս այնքան լաւ է գնացել, որ յիմար կլինի, եթէ այդպէս չչարուենակէ:

— Եւ ահա այս է հայոց նկատմամբ եւրոպական և մասնաւորապէս գերմանական, քաղաքագիտութեան մեզ ամենից աւելի զայրոյթ պատճառող կէտը: Գուցէ արդարեւ դժուար է տաճկական գործերն առաջ քշել, և ոչինչ չէ մնում, քան եթէ խորհուրդներով ու սպառնալիքներով բաւականանալ, այնուամենայնիւ տըպաւորութիւնն այնպէս է, որ հայ կական խընդրում ոչ մի լուրջ միջոց ձեռք չէ առնուել: Թող մեր սուտը ցոյց տան, պատրաստ ենք յօժարութեամբ խոստովանելու, որ սըխալուած էինք: Բայց այդ այժմ մեր հայեացքն այն է, որ եւրոպական պետութիւնները, Գերմանիան ամենից առաջ՝ Բեռլինի գաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը ամօթալի կերպով խախտել են:

Յաջորդ 30 համարում շարունակելով խօսել Ցաճկաստանի բարենորոգումներ մտցնելու ընդունակութեան մասին՝ նա ներկայացնում է երկրի

կրօնը, Իսլամը, իբրև գլխաւոր խոչընդոտ և յարուժ. «Թող հեռուից քրիստոնէութեան գէմ զինուած ազատամիտները կամ տգէտ լրագիր գրողներ իսլամն իբրև մաքրագոյն միաստուածութիւն կամ առհասարակ մի նախապատիւ կրօն երեւակայեն՝ իսկապէս ասած այդ կրօնն է, և ոչ այլ ինչ, տաճկական պետութեան ու նորա ժողովուրդների պատուհասը: Նա է, որ ամեն յառաջադիմութեան արգելք է լինում, ամեն մի բարեփոխում անկարելի դարձնում: Ինչքան էլ արևելքի քրիստոնեայ աղգերը քրիստոնէութեան անուան անպատուութիւն բերեն՝ նոցանից ոչ մէկն այնպիսի անյուսալի վիճակի մէջ չէ, ինչպէս մահմեդական տաճիկ պետութիւնը: Նորա մահացու կողմը կրօնի մէջ պէտք է որոնել, որ նորա կենսատուն է և նեցուկը: Ճակատագրի հաւատը խանգարում է կամքի ամեն մի զօրեղ վճիռ. հաւատարիմ լինել Մուհամեդին և և «Լուրանին» ահա հաւատացողի իսկական կոչումը, որով հին առաքինութիւնները թէ մոլութիւնները, բարոյական և թէ անբարոյական սովորութիւնները հաւասար խտտութեամբ պահպանուում են և աւելի ու աւելի կորցնում իրենց կենդանութիւնը: Անհաւատները գէմ եղած ատելութիւնը տարածուում է ամբողջ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան վերայ. ծածկաստանում գործարաններ ու առևտրական ընկերութիւններ չկան, Եւրոպայի հետ յարաբերութիւնը քրիստոնէաներն են պահպանում. մեր համայնարաններում կարելի է արևելեան թողոր ազգերից երիտասարդներ տեսնել, միայն թուրքեր ոչ, * Բաղմակնութիւնը թոյլ չէ տալիս, որ կանոնաւոր ընտանեկան կեանք յառաջ կայ, եթէ չքաւորը մի կին իսկ ունենայ՝ նորա հաւատարմութեան վրայ վստահ չէ երբեք: Ստրկութիւնը թէև թղթի վրայ սկզբունքով վերացրած՝ այժմ ևս ինչպէս առաջ պահուում է հրապարակաւ, և պետութիւնները ծիծաղելի են դարձնում իրենց, երբ Ափրիկէում ստրկավաճառութիւնն արգելելով՝ Օսմանեան տէրութեան պէս ստրուկների մի ահալին վաճառանոցի հետ բարեկամական կապեր են պահպանում: Փոքր Ասիոյ խորերը հրապարակների վերայ կարելի է այժմ հայուհիներ 5 կամ 10 մարկով (2/—5 ռուբլի), իսկ ծովափնեայ տեղերում 20—40 մարկով գնել,....

Տաճիկները կոտորած չեն էլ անում առանց Իմամի՝ իրենց հոգեւոր պետի, այսինքն Սուլթանի, գիտութեան և կամքի: Եթէ Սուլթանը կրօնական

* Բացառութիւնները հաստատում են միայն կանոնը: Փարիզ գալիս են այդ թուրքեր «ուսանելու», բայց այդ էլ իւր տեսակի ուսանել է:

տեսակէտով արգելէր քրիստոնէաների կոտորածը, նորա չէին անի: Սակայն Ա. Պօլսից բոլորովին հակառակ նշանաբանն է տրուած. ջէհադ՝ կրօնական պատերազմ է, իսկ այսպիսի պատերազմում իւրաքանչիւր մահմեդական պարտաւոր է զէնք շարժել. նորա խղճի առաջ այլ ևս կանոնաւոր զօրքի և խաղաղ քաղաքացիների մէջ խտրութիւն չկայ: Մոլեռանդութիւնն այն ժամանակ՝ հէնց որ սոսկալի նշանաբանը տրուեցաւ, զթուութեան ու մարդասիրութեան ամեն զգացում խեղդում է: Հարկաւ վերջին արհաւիրքների միջոցին ևս գտնուել են մասնաւոր տաճիկներ, որոնք բարեկամական ծառայութիւններ չեն խնայել իրենց նախկին լաւ հարեան՝ վտանգի ենթակայ քրիստոնէաների համար, բայց նոցա թիւը չնչին է: Աւելի յաճախ են այնպիսի դիպուածներ, երբ նոքա գաղանային վայրագութեամբ յարձակուել են անհաւատների վերայ, ինչպէս օրինակ Դամասկոսում, ուր ամենախաղաղասէր քաղաքացիները բռնուեցան կրօնական կատաղութեամբ: Ցանցիլն ու սպանելը խաղ ու պար էր նոցա համար:

Ի՞նչ գործ ունի այսպիսի մի տէրութիւն, որի համար այսպիսի մի կրօն անփոփոխելի օրէնք է՝ Եւրոպական տէրութիւնների շարքում: Ինչով է արժանացել այն բարեհաճութեանը, որով վերաբերուում են դէպի նա, Ինչով շարունակ այնպէս են ձեւացնում, իրր թէ բարենորոգումներ են սպասում՝ նորանից՝ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան համապատասխան:

Տաճկաստանի համար միայն մի միջոց կայ բարենորոգումներ մտցնելու. թող խնամակալութեան ներքոյ դնեն նորան, Այդ կերպով արդէն բաւական ձեռք է բերուած, որքան Եւրոպայի աչքն ու ձեռքը հասնել կարող է: Միայն այս ճանապարհով կարելի է նաև հայկական արհաւիրքներին վերջ դնել: Այդ խնամակալութեան եղանակը գտնելը պէտք է քաղաքագէտներին թողուի: Եթէ միայն պետութիւնները կամենան, անշուշտ կգտնեն մի եղանակ, որ Բարձր, Դուռն ևս կամայ թէ ակամայ ընդունել կարող լինի.—Ուղիղ նայած՝ Տաճկաստանն արդէն այսօր իսկ խնամակալութեան ներքոյ է: Եւ ուրեմն՝ խնամակալը պատասխանատու է իւր խնամածի արարքների համար»:

Այդ գերվերթի թուուցիկ թերթեր՝ Հայաստանից և Հայաստանի համար.—Այս վերնագրով մի շարք փոքրիկ աժանագին (4—5 կ.) տետրակներ են լոյս տեսել Այդդերվերթի մեծ բարեգործական հաստատութեան տպարանում՝ արտա-

տպած նոյն հաստատութեան «Աղքատն' ըրի և հիւանդներն բարեկամ» թերթից: Christ. Welt-ի 29 հ.ում խօսելով մինչև այդ ժամանակ հրատարակուած երեք տետրակների մասին՝ Ռադէն մեծ ուրախութեամբ ողջունում է նոցա հանդէս դալը, թէև անյաջող է համարում առհասարակ նոցա խմբագրութիւնը: «Ա. տետրակը, ասում է նա բաւական անյարմար է մեր դէպի հայերն ունեցած պարտականութեան մասին մի ուղիղ գաղափար տալու համար: Իսկ այդ ամենից կարևորն է, որովհետև և իրողութիւնը զժաղդաբար ամենեւին այնպէս էլ, ինչպէս ներկայացնում է Գր. Գիսելհոֆ, առաջին իսկ երեսում գրելով՝ հայերի տառապանքները ոչ մի սիրտ պաղ չեն թողնում: Յառաջաբանին հետևում է այդտեղ, իբրև առաջին հատուած՝ Զէյթունի պաշարման մի նկարագրութիւնը, պատերազմական սոսկալի մի արկած: Ինչպէս յայտնի է Զէյթունում հայերը բացառապէս այնպիսի դիրքի մէջ էին, որ կարող էր տաճիկների դէմ հաւասար ուժերով և բաւական յաջողութեամբ կռիւ վարել, մինչդեռ հայկական արհաւիրքների բոլոր մնացած ընդարձակ տարածութեան վերայ այդ թշուառ ժողովրդի անմեղութիւնն ու անճարակութիւնը բոլորովին ուրիշ կերպ են երևան դալիս: Վան յետոյ թէև այլ տեսակ տեղեկութիւններ, բայց այդ Ա. տետրակը չէ առաջնորդում դեռ ևղելութիւնները լաւ հասկանալու: Առհայի փոխարէն այդտեղ կրճատ ձևով Ա. է գրած՝ անտեղի բոլորովին, որովհետև ամենքն իրաւունք ունին պարզ տեղեկութիւններ առնելու և այսպիսի զգուշութեամբ ոչինչ և ոչոք պաշտպանուած չի լինի: Բ. տետրակն արդէն աւելի լաւ է՝ սարսափների համառօտ պատմութիւններով հարուստ: Շատ լաւ է վերջապէս Գ. տետրակը: Այդտեղ տեղեկութիւն է տրուում նախ հայ որբ երեխաներ Զմիւռնա տեղափոխելու զժողովրդեան մասին. ապա պատմութեամբ է նահատակ Հոպոս (°.) Աբուհայեթեանի մասին, որ բողոքական պատուիր էր Առհայում: Պակաս չեն այստեղ վերջապէս նաև աշխարհագրական ու պատմական տեղեկութիւններ և այլ հրահանգիչ ցուցմունքներ, որ իրաւամբ պէտք էր այսպիսի թուղցիկ թերթերից սպասել՝ ճշունած ժողովրդի բնաւորութեան ու անցեալին մօտից ծանօթանալու համար: Այդ տետրակից առնում ենք հետևեալ նկատողութիւնը:

Ամերիկացիք (American Board) 1818 թ.-ից սկսած միսիոնարական ընդարձակ գործունէութիւն ունին Փոքր Ասիայում և մասնաւորապէս այն մասում, որ առաւել ասպարէզ է եղել հայկական խառնակութիւնների, Փոքր Ասիոյ մէջ, որ երեք

միսիոնարական գաւառների է բաժանուած, 14 գըլխաւոր և 268 երկրորդական կեդրոնավայրերում 45 ամերիկացի և 90 բնիկ հոգեւորականներ ու 529 բնիկ ուսուցիչներ են աշխատում: 111 եկեղեցիներ կան 11835 ծխականներով, և 19812 տղաներ ու աղջիկներ այցելում են զանազան բարձր և ստորին կարգի դպրոցներ:—Հասկանալի է որ ամերիկական միսիոնայ բողոքական խնամարկեալները թէև միայն մասամբ, բայց մեծ մասամբ հայեր են»:

Կ. Վ.

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ – ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

Ս Գ Ո Յ Օ Ր Ե Ր.

Թէ՛ ոգեստրուիլ կարող ես կրկին,
Թէ՛ կարող ես դեռ կըրակուիլ վշտից,
Սիրտ իմ՝ չարստմեջ, այս սուգն ահագին
չերիք է որ դու պատառուիս ցաւից:

Բարդ ըարդ կուտակուած ամպեր քո զլխին,
Սորանից էլ սնւ կը լինի՝ թախիծ...
Ա՛խ, թող արտասուքն իմ՝ մարած աչքից
չեղնդի նման թափուի դառնագին:

Թէ՛, սիրտ իմ,՝ դու դեռ այնքան աննկուն,
Որ այս ցաւին էլ պիտի դիմանաս.
Թէ՛ այնքան է դեռ քո յոյսն հաստատուն:

Որ սպասում ես թէ՛ կը շողայ արեւ,
Նոր ոյժ ու նոր կեանք դարձեալ կ'ստանաս,
Դարձեալ կը ծաղկի գարուն քո առջև...

Յ. ՅՈՂԱՆՆՈՍԻԱՆ.

ՊԱՐԹԵՆՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ե Ի

ՆՐԱՆՑ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԵՏ.

(230 Քրիստոսից առաջ — 226 Քրիստոսից յետոյ)

ՆԱԽԱՐԱՆ

Հայաստանի ճակատագիրը սերտ կապուած է եղել միշտ իւր հարեան մեծ ազգերի ճակատագրի հետ, ուստի և հայոց իսկական պատմութեան գիտութիւնն հնարաւոր է այդ ազգերի պատմութեան ճանաչողութեամբ. և թէ մեր հնագոյն պատմութեան թելերն հիւսուած են ասորա—բաբելական ազգերի պատմութեան թելերի հետ, հին և միջին պատմութեան թելերն անքակտելի կերպիւ կապակցուած են պարսկական պատմութեան հետ. «Արարատ»-ի էջերում արդէն իսկ պարսկական պատմութեան մի գլխաւոր շրջանն, Սասանեան պատմութիւնն, ղետեղեցինք, այժմ մտադիր ենք պարթեա—հայկական շրջանի պատմութիւնն անելու համաձայն յոյն և լատին աղբիւրների. Ինչպէս Սասանեան պատմութիւնը նոյնպէս և պարթեականը մշակուած է անգլիական հանրագիտակ բառարանի [Encyclopaedia Britannica] համար արեւելեան պատմութեան երկու հեղինակաւոր գիտնականների ձեռքով, առաջինը Թ. Նեօլդէքէի, իսկ երկրորդը վաղամեռ Ա. Ֆոն Գուլթիգի, որ յայտնի է հայ բանասիրութեան մէջ իւր Խորենացու և Ագաթանգեղոսի հիմնաւոր քննութիւններով, Արեւելեան ազգերի պատմութիւնն համաձայն յոյն և լատին հեղինակների, դրամագիտութեան և արեւելեան աղբիւրների վերականգնելու գործը պատմական գիտութեան դժուարագոյն խնդիրներից մէկն է, որ այնքան յաջողութեամբ լուծել են այդ երկու գիտնականները, Թէպէտ արդէն մի տասնամեայ շրջան է անցել այդ պատմութեանց հրատարակութիւնից, սակայն դրանք ցայժմ իսկ գիտութեան վերջին խօսքն են կազմում, Գուլթիգի շարագրութեան գերմաներէն ընագիրն «Իրանի և նրա դրացի երկրներ պատմութիւնը» վերնագրով հրատարակել ենոյն գիտնականի մահուանից վերջը նրա բարեկամ Նեօլդէքէն, 1

Գուլթիգի շարագրութեան ամբողջ թարգմանութիւնը թէպէտ և կարող էր օգտակար լինել

1. Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, von Alfred von Gutschmid. Mit einem Vorwort von Th. Nöldeke. Tübingen 1888. verlag der H. Lauppschen Buchhandlung.

հայկական պատմութեան ուսումնասիրողներին, սակայն տեղի սղութեան պատճառով ստիպուած ենք միայն հայկական յարաբերութիւններին վերաբերեալ հատուածները առաջ բերել այստեղ, որովհետեւ մեր անմիջական նպատակը հայոց պատմութեան գիտութիւնն է.

«Իրանի և նրա հարեան երկրների պատմութիւնը» երկու մասիցն է բաղկացած, առաջին մասի վերնագիրն է «Մակեդոնական շրջան» և բունում է գրքի 1—74 երեսը, իսկ երկրորդինը՝ «Արշակունեան շրջան» 75 երեսից մինչև 172 երեսը, Առաջին շրջանի համար մենք ունինք երկու տեսակ դասական (կլասիք) աղբիւր, մին պաշտօնական, քաղուած Պտղոմէոս Թագաւորի և Վասանդրէացի Արիստոբոլի երկերից, Արիանոսի և Պլուտարքոսի ձեռքով, միւսը ոչ պաշտօնական, յոյն Վիտարքոսի պատմութիւնից, որ ճշգրութեամբ ծաղկաքաղ է արել Դիոդորոսը. նոյն աղբիւրիցն են քաղել Վուրցիուսը և Իւստինը կամ իսկապէս Տրոգոս Պոմպէոսը, որի մէջ խառն են դարձեալ մի երրորդ, Ադէքսանդր Մակեդոնացուն թշնամի, աղբիւրից քաղուածքներ, Նորագոյն պատմագիրներից գերմանացի Դրոյզէն պատմագիրի շարագրութիւնն առաջին աղբիւրի վերայ է հիմնուած, մինչ Գրոտէն երկրորդիցն էլ օգտուել է. Ադէքսանդրի յաջորդների պատմութեան համար աղբիւր են Դիոդորն, Փոտի ծաղկաքաղի մէջ պահուած Արիանոսն և Պլուտարքոսը, որոնք ամենքն էլ ստուգապատում կարգիացի Հիերոնիմոսիցն են քաղել, Նորագոյններից այս մասը մշակել են դարձեալ Դրոյզէն և Գրոտէն, Սկսած 220 թուից հին աղբիւրների վրայ աւելանում են և Պոլիբիոսի նշանաւոր պատմութեան տուած տեղեկութիւններն, Հելլենականութեան (Hellenismus) շրջանի շարայարեալ պատմութիւն Նորագոյն ժամանակներումն բացի Դրոյզէնից ու Գրոտէից մեզ տալիս է Գուլթիգը:

Երկրորդ, բուն պարթեական շրջանի օժանդակ միջոցներն ու աղբիւրներն աւելի ևս նուազ են. մինչև 9 թ. Քրիստոսից առաջ շարայարեալ պատմութիւն է տուել մեզ Տրոգոս Պոմպէոսն, որի քաղուածքն ունինք մենք Իւստինի երկում, որի մէջ սակայն ծաղկաքաղ անողը բաց է թողել 94—55 (Քրիստոսից առաջ) թուականների պատմութիւնը.

Հռովմէացոց և Պարթեաց պատերազմների մասին (53—36 Քրիստոսից առաջ) ընդարձակագոյն պատմում է Պլուտարքոսը Նրասոսի և Անտոնիոսի կենսագրութիւնների մէջ, Հռովմէական կայսերութեան շրջանում հռովմէացոց մէջ այն հայեացքն էր կազմուել, որ պարթեաներն էլ իրենց հաւասար մի ազգ են և երկրիս տիրապետութիւնը բաժանուած

է երկու ազգերի մէջ, այս է ահա պատճառը, որ լատին պատմագիրներն աշխատում են մի շարայարեալ պարթեւական պատմութիւն տալ մեզ և երբեմն այնպիսի տեղեկութիւններ ևս հաղորդում են, որ ամենեւին կապ չունին հռովմէական պատմութեան հետ: Ընդ որհիւ այս հայեացքի մենք պարթեւաց շարայարեալ պատմութիւն ունինք 69 (Քրիստոսից առաջ) — 72 (Քրիստոսից յետոյ) Դիոն Կասիոսի, Յովսէպոսի և Տակիտոսի երկերի մէջ: Պարթեւաց պատմութեան այնպիսի շրջաններն են մեզ համար 94—69 Ք-ից առաջ և 72—227 Ք-ից յետոյ, նշանաւոր աղբւր են մեզ համար դրամներն սկսած 37 թուականի Քրիստոսից առաջ, որովհետեւ այդ թուականից սկսած նրանց վրայ կան տարեթուեր:

Պարթեւաց պատմութեան մշակողներից պիտի յիշենք Յ. Ք. Վալլանին, որի «Արշակունեաց տէրութիւն» 1 վերնագրով գործը և Լոնգեուիւյին, որի «Արշակունեան տարեգրութիւնը» 2 երկն երկուսն էլ հիմնական աղբւրներ են եղել յետագաների համար: Այս երկու երկերի լրացումն կարող է համարուել Դիլհէմ դը Սէն Կրուայի մի շարագրութիւնը Փրանս. Ճեմ. յիշատակարանների մէջ 3. Դրամագիրական շարագրութիւններից պարթեւաց պատմութեան համար նշանակութիւն ունին Է. Ք. Վիսկոնտիի յունական դրոշմագիտութիւնն [Iconographie Grecque] Բարթոլոմէյի Արշակունեաց դրամագիտութեան հետազոտութիւնն [Recherches sur la numismatique Arsacide] և Լոնգպերիէի յիշատակարանն Արշակունի պարթեւ թագաւորների դրամագիտութեան և ժամանակագրութեան վերայ [Mémoires sur la chronologie et l'iconographie des rois Parthes Arsacid, Paris 1855]: Դրամների ցանկերի հրատարակութիւններից նշանաւոր են պարթեւների պատմութեան համար կոմս Պրոկէշ—Օստէնի «Պարթեւ թագաւորների դրամները» 4 և Պերսի Գարդների «պարթեւական դրամները» 5: Պարթեւաց պատմութեան վերաբերեալ նոր շարագրութիւններից աչքի ընկնողներն են Հ. Հնայդէվերթի, Գ. Ռաուլինսընի և Փր.

Հպէգէլի երկերն, իսկ դրամագիտութեան վերաբերեալ Յ. Լինդսայի գործը:

Բացի այս օժանդակ աղբւրներից և ամբողջական շրջանների հետազոտութիւններից կան բազմաթիւ առանձնական ինդիւիդուների մշակութեան նուիրուած մենագրութիւններ, որ առիթ կունենանք յիշատակելու պատմութեան ընթացքում:

Ա. Հայաստանը Մակեդոնական շրջանում:

Աղէքսանդր Մակեդոնացին վերջնական հարուած տուաւ պարսիկ Աքեմենեան հարստութեան Գաուգամելայի ճակատամարտում, որից յետոյ 1-ին հոկտեմբերի 331 թ. Քրիստոսից առաջ, իրեն Ասիոյ թագաւոր հրատարակեց, Թէպէտ և այս ճակատամարտից յետոյ Մակեդոնացին դուրս ևս չատկուիներ մղեց մինչև պարսից տէրութեան ամբողջ դրաւումն, սակայն այդ թուականից իսկ սկսուում է մակեդոնական գերիշխանութիւնն Ասիայում և Աղէքսանդրի արքայից արքայութիւնը:

Հայաստանն Աքեմենեան շրջանում պարսից տէրութեան մի սատրապութիւնն էր կազմում, դրան վկայ են Դարեհի արձանագրութիւնները: Մակեդոնացիք ժառանգելով Աքեմենեան տէրութիւնն ամբողջապէս տէր համարուեցան և Հայաստանի, թէպէտ և յատկապէս չը նուաճեցին այդ երկիրը, Հայաստանի վերաբերութեամբ Աղէքսանդրն անշուշտ այնպէս վարուեցաւ, ինչպէս այլ սատրապութիւնների հետ, հին սատրապն համարուեցաւ նոր արքայից արքայի պաշտօնեայ, իսկ երկրի վարչութիւնը և ներքին կազմակերպութիւնը նոյնը մնաց:

Դէպի Մարաստան ձեռնարկած արշաւանքի ժամանակ Աղէքսանդրի գնդերն անցան և Հայաստանի սահմաններով, բայց նրանք չը մնացին այնտեղ, այլ մեծ աշխարհակալի հեռաւոր արշաւանքներին մասնակցելու շտապեցին: Աղէքսանդրի և նրա անմիջական յաջորդների ժամանակ Հայաստանի անունը չը կայ ամենեւին սատրապութիւնների մէջ, որ և է սատրապի անուն անգամ յայտնի չէ, հաւանական է, որ ով պարսից տիրապետութեան ժամանակ երկրի սատրապն էր, նա էլ տէր մնաց Հայաստանին ինչպէս Ատրպատէսը, որ 328-ին Մարաստան սատրապ ուղարկուեցաւ և ապա 321-ից սկսած հիմնեց Ատրպատականի փոքրիկ անկախ թագաւորութիւնը: Ատրպատականի թագաւորութիւնն համարուում է Աղէքսանդրի տէրութիւնից բաժանուած և անկախութեան հասած երկրներից առաջինը 1, հաւանական է կարծելը, որ Հայաստանն

1. J. Foy Vaillant, Arsacidarum imperium, Paris 172.

2. L. Du Four de Longuerue, Annales Arsacidarum, Strassburg 1732.

3. G. E. I. Guilhem des Sainte-Croix, Mémoire sur le gouvernement des Parthes [Mém. de l'Acad. des Inscr., I, 48 ff, 755 ff.]:

4. Le C-te Prokesh—Osten, Les monnaies des rois Parthes, Paris 1874—75.

5. Percy Gardner, The Parthian coinage, London 1877.

աւելի ևս վաղ հասած լինի անկախութեան, այսինքն Գառնգամէլայի ճակատամարտից քիչ վերջը, որովհետեւ ոչ Աղէքսանդրի և ոչ տէրութեան ինսամակալների ժամանակ չենք լսում մենք Հայաստան ուղարկուած որ և է սատրապի անուն:

Աղէքսանդրի ժառանգութիւնից անկախ տէրութիւններ կազմելու ձգտումն երևան եկաւ նրա մահուանից քիչ յետոյ, Բաբելոնի սատրապ Սելեկոսը, երբ Պտղոմէոսի օրնութեամբ կրկին իւր սատրապութիւնը ձեռք ձգեց 312-ին, արեւելիք նրան անկախ թագաւոր համարեցին: Այս 312 թվուականն է ահա, որ համարուում է տարեգլուխ Սելեկեան տարեթիւի, որ սովորաբար և ասորական տարեթիւ է կոչուում: Սելեկոս Նիկատորը, որ իշխեց 312—280, բաժանեց իւր տէրութիւնը 72 սատրապութեանց, որոնց մէջ պիտի հաշուել և Հայաստանն, անշուշտ իւր տեղական իշխանով: Սրա յաջորդ Անտիոքոս Սոտերի (280—261) ժամանակ ընդունուեցաւ մակեդոնական տէրութեան երեքի բաժանումն, մի հարստութիւնը Ասիայում, միւսը Եւրոպայում և երրորդը Եգիպտոսում: այս բաժանման հիման վրայ Հայաստանն ընկնում է Սելեկեանց տէրութեան շրջանում: Անտիոքոս Սոտերի ժամանակ կատարուեցաւ Վասպից ծովի հետագոտութիւնն ծովապետ Պատրոկլէսի ձեռքով: Մարաստանում հիմնուած քաղաքների թուին նայելով պէտք է դուշակել, որ Անտիոքոսի տէրութիւնն արեւմուտքում ապահով էր համարուում: ուստի և նա արեւելեան և միջին երկրների ապահովութեան մասին էր մտածում:

Անտիոքոս Սոտերին յաջորդում է նրա երկրորդ որդին Անտիոքոս Բ. Թէոս (261—246), որ մի մեղէ և շողորորմների ձեռքին խաղալիկ դարձած թագաւոր էր, սրա ժամանակ բաժանուեց Սելեկեան տէրութիւնից հիւսիս արեւելեան Իրանն, ուր Սոգդիանան, Մարգիանան և Բակտրեան միացած կազմեցին յունական այն թագաւորութիւնն, որ Բակտրիայի թագաւորութիւն անունով երկար ժամանակ տևեց: Յունական այս նոր թագաւորութեան հաստատութիւնն եղաւ առաջին խթանն պարթևների ապստամբութեան, Հիւսիս արեւելեան Իրանի սահմաններում ապրում էին վրանաբնակ աւազակաբարոյ ցեղեր, որոնք շարունակ յարձակումներ էին գործում Սելեկեան տէրութեան սահմաններն և աւարով յղիւցած քաշուում էին իրենց անապատները: Այսպիսի ցեղերի համար ձեռնտու էր կենդանական կառավարութեան հեռու Բաբելոնում լինելը, ուստի երբ իրենց սահմաններում հաստատուեց Բակտրիական ուժեղ թագաւորութիւնն, նրանք դէպի արեւելք դէպի Սելեկեան սահմանները

քաշուեցին: Այսպիսի թափառական ազգ էր Գահերի աղբը, որի մի ցեղն էին կազմում Պարնիացիք, որոնց արօտատեղիք բակտրիական սահմաններում Ոքոս [այժմ Թէքէն] ափերին էին գտնուում: Պարնիացիների առաջնորդ երկու եղբարք Արշակ և Տրդատ Բակտրիայում թագաւորութիւն հաստատելուց յետոյ քաշուեցան դէպի արեւմուտք և հաստատուեցան Պարթիայի սահմաններում:

Պարթևաց երկրի սատրապն էր այդ միջոցին, ասում է պաշտօնական աւանդութիւնն՝ Փերեկլէս, որ Պարնիացիների առաջնորդ եղբայրներից կրտսերի, Տրդատի վերայ բռնութիւն էր ուզում գործել, որ և պատճառ եղաւ դրանց ապստամբութեան: Արշակը և Տրդատը կոխ սկսան սատրապի դէմ, սպանեցին նրան և տիրեցին Պարթևաց երկրին, այսպէս 250 թ. Քրիստոսից առաջ գահ բարձրացաւ պարթևաց առաջին թագաւոր Արշակը:

Այս է պարթևական վերջին պաշտօնական աւանդութիւնն, որ աշխատում է պարթևաց և աքեմենեաց հարստութիւնների մէջ կապ ևս հաստատել, ճշմարտութիւնն սակայն այն է, որ պարթևաց երկրում Արշակը չէ թագաւորել, այլ նա եղել է Պարթիայից դէպի հիւսիս արեւմուտք գտնուած Աստառէնի երկրի, որի մայրաքաղաքն էր Աղաակ, իշխան իսկ նրա եղբայր Տրդատն է, որ երկու տարի վերջը 248—47-ին թագաւորել է Պարթևաց երկրում: Պաշտօնական աւանդութեան յիշատակած Փերեկլէսն էլ ոչ թէ պարթևաց երկրի սատրապ է եղել, այլ Աստառէնէի կալարքոս:

Սելեկեան տէրութեան վիճակն այնպիսի էր, որ ապստամբներին նուաճելու մասին մտածել անգամ կարող չէին Սելեկոսի յաջորդները: Անտիոքոս Բ-ին յաջորդել էր Սելեկոս Բ. Վալլինեկոսը (246—226), որ պատերազմ էր մղում իւր եղբոր դէմ և որի տէրութիւնը դրեթէ բոլորովին նուաճել էր Եգիպտոսի թագաւոր Պտղոմէոս Եւերգետէսը: 242-ին կամ 241-ին Անկիւրիայի մօտ Սելեկոս Բ. յաղթուեց իւր եղբայր Անտիոքոս Հեկաբսից և ձայն տարածուեցաւ, որն ինքն էլ ճակատամարտում ընկել է. այս համբաւի վրայ ահա Տրդատ Արշակ կոչուող Պարնիացիների առաջնորդը մտաւ Պարթիա և երկրի կալարքոս Անդրագորասին սպանելով նուաճեց Պարթևաց աշխարհը:

Պարնական Գահերի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւններն հետեւեալներն են. Սիր Գարիայի և Արալի լճի միւս կողմում ապրող Քսանդիացի կամ Պարիացի կոչուող Գահերի մի ցեղն էին Պարները, որ ներքին խռովութիւնների պատճառով այնտեղից գաղթել էին դէպի Հիւրկանիա կամ Վրկան և դէպի Վասպից ծովի արեւելեան կողմի անապատը:

Պարնիացիք պահեցին իրենց սկիւթական թափառականներին յատուկ բնաւորութիւնը. նրանց լեզուի մասին հաղորդում են, որ միջին տեղն էր բռնում սկիւթականի և մարաց լեզուի և մի խառնուրդ էր այդ երկուսի. այս շատ բնական է, որովհետեւ հնումն մինչև հարաւային Ռուսիայի անապատներն Արիացիք էին ապրում, որոնց մի ցեղն էին և Դահեր, ուստի և նրանց լեզուն էլ պարսկականի մի բարբառ պիտի լինէր. Պարթևները ժամանակի ընթացքում թողին իրենց սկիւթական զգեստներն և սեփականեցին մարական զգեստները, սպառազինութիւնը միայն պահպանեցին, որի առանձնայատկութիւնն էր մի հիւսկէն ասպար, որ պատում էր թէ հեծեալին և թէ ձիուն. Դրամների վրայ պետութեան հիմնադիրը մի այսպիսի ասպար է հագած, հեծեալի ոտներն ու ձեռները բաց են, ոտներին կօշիկներ կան, որ խրացներով են կապուած, զլին կայ մի կոնաձև սաղաւարտ, որի կողքերից և յետևից կախուած են ակննջապանակներ և վզապանակ, Սկսած Միհրդատ Ա-ից պարթևները փոխեցին այս զգեստը պարսկական արքայից արքաների զգեստի հետ:

Պարթևաց երկրի նուաճողներն արի հեծեալներ էին, ազատականի համար ամօթ էր համարուում հետիոտն գնալը. ազգային զէնքն էր աղեղն. պատերազմելու ժամանակ պարթևները սիրում էին յարձակուել և ապա դէպի յետ նետեր արձակելով փախուստ կեղծել. Թափառական սկիւթների բարքերից շատ բան մնաց գեռ Արշակունիների մէջ, մանաւանդ որ նրանք շարունակ յարաբերութիւններ էին պահպանում իրենց անապատաբնակ ազգակիցների հետ, որոնց մօտ շատ Արշակունիներ ապաստան են գտել յետագայ ժամանակներում և նրանց օգնութեամբ կրկին իրենց հայրենի գահը ժառանգել. Հարկաւ ժամանակի ընթացքում երկրի տէրերն սեփականեցին իրենց իրանցիների բարք ու վարքն և բոլորովին խառնուեցան իրենց հպատակների հետ. Պարթևաց տէրութիւնն իսկապէս աղետալանք էր. սակաւթիւ ազատունիները իշխում էին ստրուկների բազմութեանը, ստրուկին ազատելն արգելուած էր կամ ստոյգն ասելով անհնարին էր. Ստրուկների թուի մասին գաղափար կազմելու համար հերիք է գիտենալը, որ Կրասոսին յաղթող Սուրէնի բանակում 10,000 հեծեալ կային, որոնք ամենքն էլ իւր ստրուկներն ու ճորտերն էին և այն 50,000 հեծեալներից, որ դուրս եկան Անտոնիոսի դիմացը, միայն 400 հոգի էին ազատները:

Տրդատ Արշակ առաջին պարթև թագաւորը տիրեց նաև Արկանաց աշխարհին և մեծ բանակ կազմեց Սելեւկեաններին զիմադրելու և Բակտրիա-

ցիներից ապահով լինելու համար. Բակտրիոյ թագաւորութեան հիմնադիր Դիոդատոս Ա. մեռաւ շուտով, իսկ նրա յաջորդը, Դիոդատոս Բ. գաշնկուեց Տրդատի հետ, որպէս զի զիմադրել կարողանան Սելեւկեաններին, որոնցից երկուսն էլ ապրստամբ էին:

Սելեւկոս Բ. այդ միջոցին հաշտուել էր իւր թշնամիների հետ, յաղթել էր եղբօրն և քայքայուող տէրութիւնը կրկին միացել էր, ուստի շուրջ 238 թ. զօրքով գիմեց ապստամբների դէմ. Սելեւկոսի մերձենալը լսելով Տրդատը քաշուեց թափառական Ապազիականի երկիրն, ապա յետ արձաւ և ճակատեց Սելեւկոսի դէմ, որին յաղթեց. այս յաղթութեան օրն պարթևներն համարում են իրենց անկախութեան ծննդեան օրն, որ ամենայն տարի տօնուում էր. Անտիոքում ծագած մի ապստամբութիւնն ստիպեց Սելեւկոսին յետ դառնալ իւր մայրաքաղաքը, ուստի պարթևներն ու Բակտրիացիք ժամանակ ունեցան կազդուրուելու. Տրդատն այդ ժամանակամիջոցը գործ դրաւ ամրոցների բերդեր շինելու և զօրքը կազմակերպելու. Սրա շինած քաղաքներից նշանաւոր է Ապսորտէնում Դարա կամ Դարայումը. Տրդատը 37 տարի իշխեց և իւր տէրութեան վերջին ժամանակներն զրամների վրայ սկսաւ իրեն արքայից արքայ կոչել. Տրդատի մահը պէտք է տեղի ունեցած լինի 211—10-ին, նրա յիշատակը շատ յարգուած էր պարթևների մէջ:

Սելեւկոս Բ.-ին յաջորդեց իւր որդի Սելեւկոս Գ. Սոտէր (226—223), որի վաղահաս մահուանից յետոյ գահը բարձրացաւ նրա եղբայր Անտիօքոս Գ. Մեծը (223—187): Մարաստանի սատրապ Մուրնի ապստամբութիւնը քիչ մնաց կրկին քայքայէր Սելեւկեան տէրութիւնը, բայց շնորհիւ երիտասարդ Անտիոքոսի եռանդի և արիութեան ապստամբն ընկճուեցաւ և տէրութեան ամբողջութիւնն կրկին անխախտ մնաց: Մուրնին յաղթելու տարին, 220-ին, Անտիոքոսը մի արշաւանք սկսաւ Արտաբացան էսի ընդգէմ, որ իշխում էր Ատրուպատականի և արեւելեան Հայաստանի վրայ, Ատրուպատականի իշխանութեան սահմանները որոշելուս Պոլիբիոսը (V. 55, 7) Քաղիսի վերին բաժնի պոնտեան բնակիչների երկիրը սահմանակից է համարում արտաբացանէսի երկրին, որից հետո ում է որ ատրպատականի թագաւորները՝ Աղէքսանդրի յաջորդների ժամանակ անկախ տիրում էին Հայաստանի գոնէ արեւելեան հիւսիսային բաժնին. Արտաբացանէսն ընկի իշխանների մէջ ամենից զօրաւորն և եռանդունն էր համարուում. Անտիոքոսի արշաւանքն իտրին ձերութեան հասած Արտաբացանէսին այնպէս սարսափահար ա-

րաւ, որ նա անմիջապէս համաձայնեց Անտիոքոսին ձեռնադրութեան:

Անտիոքոս Գ. մեծութեան հռչակ ստացաւ այն ժամանակ, երբ իւր տէրութեան արեւմուտքն սպառնալուց յետոյ մի արշաւանք ձեռնարկեց դէպի արեւելեան սատրապութիւնները: Դնչպէս Մելեկեան տէրութիւնն արեւելքում, այնպէս էլ արեւմուտքում կազմուել էին անկախ տեղական թագաւորութիւններ, որոնցից մէկն էր եւ Արսամիսատայի հայկական թագաւորութիւնը: Անտիոքոսի ժամանակ Արսամիսատայում թագաւորում էր Զսերքսէսը, որի ամուսինը Անտիոքոսի քոյրն էր. սա իւր եղբոր դրոմամբ սպանել էր Զսերքսէսին: Նախ քան դէպի արեւելք արշաւելն, թագաւորը Արսամիսատայ դիմեց եւ հայկական սյդ փոքրիկ թագաւորութեան գործերը կարգի բերաւ:¹ Այդ տեղից նա դիմեց Եփրատով դէպի հարաւ եւ ջրի ճանապարհով հասաւ Սելեկիա, որտեղից դէպի Մարաստան անցաւ 209-ին, ուր կողպտեց Եկրատանի տաճարի հարստութիւնները: Այստեղից արշաւեց Անտիոքոս պարթեաց ընդդէմ, ուր իշխում էր Արշակ Բ. որ յաջորդել էր իւր հայր Տրդատ Արշակին: Անտիոքոսի բանակը բաղկացած էր 100,000 հետեակ եւ 200,000 հեծեակ զօրքից, որի առաջ խոյս տուին պարթեւները: Վերկանում նրանք դէմ դնելու փորձ արին եւ յաղթուեցան, ուստի եւ Արշակ Բ. ստիպուեց խաղաղութեան դաշն կուել, որի մէջ նա ստիպուած եղաւ ճանաչելու մակեդոնական գերիշխանութիւնը: 208 թուին Անտիոքոսն արշաւեց բակտրիական աւելի զօրաւոր տէրութեան դէմ, որ սակայն 206 թուին խաղաղութեան դաշինքով վերջացաւ, որից յետոյ Անտիոքոսը հնդկական սահմանակից թագաւորի հետ եւս դաշն դնելով վերադարձաւ իւր մայրաքաղաքը: Այսպիսով Սելեկեան իշխանութիւնն ապահովեց արեւելեան կողմից:

Բոլորովին այլ հանգամանքների մէջ սկսաւ Անտիոքոսը 18 տարի յետոյ իւր երկրորդ արշաւանքը դէպի վերին Ասիա: Հռովմի հետ վարած պատերազմներում կրած պարտութիւնը կոտրել էր Սելեկեան իշխանութեան ոյժն ու հռչակը, արեւելեան ազգերը զգացել էին մակեդոնական ուժի նուազումն եւ աւելի համարձակ էին դարձել իրենց անկախութեան ձգտումների մէջ: Հռովմի անյազ պահանջներն աղքատացրել էին Անտիոքոսին, որ

դրամ ձեռք ձգելու համար արշաւել էր Էլիւմայիսի Բելի տաճարը կողոտելու, որ սակայն պատճառեղաւ իւր կործանման: Էլիւմայեցիք համախմբուեցան եւ ոչնչացրին Անտիոքոսի բանակն եւ իրեն էլ սպանեցին 187 թ: Այս ժամանակներից Էլիւմայիսի փոքրիկ անկախ տէրութիւնը կազմուեց Սուրիանայում: Անտիոքոս Մեծին յաջորդեցին իրեն որդիքը, նախ թոյլ Սելեկոս Դ. Քիլոպատորն (187—175), ապա հանձարաւոր Անտիոքոս Դ. Եւպատորն (175—174), որ ճանաչել էր իւր տէրութեան թոյլ կողմերն, սակայն իւր եռանդի շատութեան պատճառաւ աւելի եւս փութացրեց տէրութեան կործանումն: Սա եւս դրամի մեծ նեղութիւն էր կրում, ուստի 166 թուին մի արշաւանք սկսեց հարկ հաւաքելու եւ դանձարանք լցնելու համար: Անտիոքոսը դիմեց նախ դէպի Մեծ հայր: Հայաստանն առհասարակ Դակեդոնացիներին երբէք կտտարելապէս չէ պատկանել, նրա կախումն միայն անուանական է եղել: միայն մեծն Անտիոքոսի օրով է, որ խում ենք թէ նա ռաժանելով Հայաստանը, Մեծ Հայքում ստրատէգ է կարգում Արտաքսիասին, իսկ փոքր Հայքում Զադրիադէսին, քայք Հռովմի հետ պատերազմելու ժամանակ սրանք յարաբերութիւններ են հաստատում հռովմէացոց հետ եւ նրանց աջակցութեամբ 189 թուին ծանաչուում են իբրեւ առանձին անկախ տէրութիւններ: Ասանդութիւնն հաղորդում է իսկ, որ Անտիոքոսի մօտից փախստական Հաննիբալը Մեծ Հայքի իշխան Արտաքսիասին է ապաւինում, որ Կարթագենայի զօրաւորի յատակագծով շինում է իւր Արտաքսատա — Արտաշատ մայրաքաղաքը, որ յաջորդ դարերում միշտ իբրեւ մայրաքաղաք է յիշուում Հայաստանի: Մեծ Հայքի թագաւորութիւնն քիչ ժամանակում այնքան զօրանում է, որ տիրում է Մարաստանի գաւառներից Կասպիէնէին, Փառնիտեանի եւ Բաստրոպէդային. փոքր Հայքն եւս նենգութեամբ գրեթէ միացնում է իւր տէրութեան հետ: Անտիոքոսը մոնում է Հայաստանի խորքը, Արտաքսիասին յաղթում եւ գերի է բռնում, քայք կրկին արձակում է եւ իւր թագաւորութեան մէջ հաստատում:

Այս արշաւանքից յետոյ Անտիոքոսը Պարսկաստան է անցնում, մի քանի յաղթութիւններ է տանում, քաղաքներ է հիմնում եւ հին գաղութներն է վերականգնում, քայք ինքն էլ իւր հօր պէս զոհ է գնում տաճարակապտութեան ժամանակ, որովհետեւ դրամական նեղութիւնը բառնալու համար Էլիւմայիսի նանէ դիցուհու տաճարը կողոպտելու դիտաւորութեան պատճառով շրջակայ ժողո-

1. Sbo Ioannes Antiochenus, Müller IV. 557.

վրդը ոտքի է կանգնում և հալածում է նրան. այս միջոցին լուր է առնում և հրէից ապստամբութեան և մինչ ինքը պարսիկների դէմ էր արշաւում: մեռնում է թղթաւտից 164 թուին: Սրան յաջորդում է մի մանուկ, Անտիոքոս Ե. Եւպատոր (164—162), որին սպանելով թագաւորում է Գեմատրիոս Սոտէր (162—150), որի դէմ Հռովմը շարունակ թշնամիք էր յարուցանում: Մարաստանի սատրապն էր Տիմաբքոս Միլետացին, որ նենգաւոր և ազդեցիկ գանձապահ Հերակլիդէսի եղբայրն էր, որ սրա նման նախկին թագաւորի սիրելին էր եղել և քանիցս իբրև պատգամաւոր Հռովմ էր ուղարկուել: Արդ սա կրկին Հռովմ գնաց և ծերականի համաձայնութիւնն առաւ թագաւոր կոչուելու (161): Սա դաշն կոնց Մեծ Հայքի արքայ Արտաքսիասի (Արտաշէս) հետ ընդդէմ Դեմետրիոսի, նուաճեց Մարաստանի հարաւային ազգերին, տիրեց մինչև Բաբելոն, Բաբելոնիայի ժողովուրդն ատում էր Տիմաբքոսին, ուստի երբ Դեմետրիոսը նրա դէմ դուրս եկաւ, ժողովրդի համակրութիւնն իւր կողմն ունենալով յաղթեց Տիմաբքոսին և սպանեց, իսկ նրա եղբայրը փախստեամբ աղտուեց (160): Այս յաղթութիւնը մեծ ոյժ տուաւ Սելևկեաններին, որովհետև Հռովմէական խոստումներով խաբուողները տեսան կրկին անգամ, որ Հռովմի պաշտպանութիւնն նշանակութիւն չունէր այն երկրներում ուր նրա ձեռքը չէր հասնում: Բայց մակեդոնական տէրութեան փտանգ չէր սպառնում ապստամբ կուսակալներից, այլ արևելեան ազգերից: Այս ազգերից առաջին տեղը պարթևներին է պատկանում:

Արշակ Բ-ին յաջորդել էր Փրիապատիոս, որ կառավարեց 15 տարի (191—176), սա գրամների վրայ իրեն կոչում է Արշակ Փիլադելփոս (եղբայրասէր), Փիլհելէն (Հելլենասէր): Սրան յաջորդում է իւր անդրանիկ որդին Փրաստէս, որ գրամների վրայ Արշակ Թէոպատոր է կոչուում: Այս թագաւորների ժամանակ պարթևների տէրութիւնն ընդարձակուել էր դէպի հիւսիսարևմուտք և հարաւ: Փրաստէսն իւր տէրութիւնը յանձնեց (չուրջ 171 թուին) իւր հանձարաւոր եղբայր Միթրիդատէսին (Միհրդատ), որ գրամների վրայ կոչուում է Արշակ Եպիփանէս, այլ և Արշակ Փիլհելէն: Սա էր այն թագաւորն ահա, որ պարթևների իշխանութիւնն Իրանում հաստատեց:

(Շարունակելի)

Ն. Բարսեղյան.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆՈՐ ՀՐԵՏԱՐԱՎՈՒԹԻՒՆԵՐ

Վերջերս Folk-Lore գիտնական եռամսեայ հանդէսի 2 հ.ում լոյս է տեսել բաղմաշխատ հայագէտ պրոֆ. Կոնիքի մի յօդուածը՝ The Barlaam and Iosaphat Legend վերնագրով: Յարգելի ուսուցչապետն ուշադրութիւն է հրաւիրում այստեղ Բարադամ և Յոփսափատ նշանաւոր զրոյցի վրացերէն և հայերէն թարգմանութեանց վերայ և այսպիսով այդ զրոյցին վերաբերեալ արդէն բաւական ընդարձակ գրականութիւնը ճոխացնում է մի նոր հետաքրքիր երկով: Նա թարգմանաբար յառաջ է բերում նախ մի քանի հատուածներ վրացերէն թարգմանութիւնից՝ և պրոֆ. Մարրի այդ մասին դրած մեծ նախասութիւնից: Ապա դնում է հայկական օրինակի առաջին կէսի և վերջին հատուածի թարգմանութիւնը, և վերջն աւելացնում է իւր եզրակացութիւններն այդ թարգմանութեանց արժէքի և միւս օրինակների հետ ունեցած առնչութիւնների մասին: Հայերէնը նորա կարծիքով համառօտեալ թարգմանութիւն է ասորերէնից, բայց իբրև հին թարգմանութիւն իւր նշանակութիւնն ունի. վրացերէն օրինակն ամենից կարեւորն է:

Նոյն հեղինակը մի ուրիշ յօդուածով՝ On the sources of the text of S. Athanasius, ցոյց է տալիս թէ ս. Աթանասի գրուածների հայերէն թարգմանութիւնն ինչքան նպաստել կարող է նոցա բնագրի թերութիւններն ուղղելու:

Մի քանի ամիս առաջ ևս պրոֆ. Կոնիքի On some Armenian votitiae վերնագրով մի յօդուած էր գրել Byzantinische Zeitschrift թերթի մէջ՝ հայկական ձեռագրերից առած ինչ ինչ կարեւոր ծանոթութիւնների մասին:

Հայկական խնդրին վերաբերեալ երկու շատ հետաքրքիր տետրակներ են լոյս տեսել նորերս. առաջինը՝ Les Arméniens et la question arménienne, conférence faite par M. Anatole Leroy-Beaulieu, membre de l'institut à l'Hôtel des Sociétés savantes, le 9 juin 1896. Paris (Հայերը և հայկական Հարցը, հրապարակախօսութիւն Անատոլ Լերոյ-Բօլիւի, կարդացուած Գիտնական ընկերութեանց հաստատութեան մէջ, 1886 յունիս 9-ին. Փարիզ): Բ.՝ Martyrologe arménien, tableau officiel des Massacres d'Arménie, dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople etc. par le P. S. Charmetant. Paris (Հայկական մարտիրոսաբանութիւն, պաշտօնական նկարագիր հայկական կոտորածների՝ Կ. Պօլ-

սի վեց դեսպանութեանց քննութիւններով հաստատուած էլն. գործ Հայր Հարմտանի Փարիզ):

Ուսուցչապետ Մ. Չերազ Լոնդոնում հրատարակող իւր Homère et les Arméniens վերնագրով համառօտ գրութեամբ ցոյց է տալիս ինչ ինչ առնչութիւններ Հոմերոսի պատմութեան և հայկական աւանդութեանց մէջ:

Sitzungsberichte der philos. philol. und der histor. Classe der k. bayer. Akad. d. Wiss. Գիտնական հրատարակութեան ներկայ թուականի Ա. տետրը ներկայացնում է Պրոֆ. Ֆրիդրիխի (I. Friedrich) մի գրութեամբ՝ Der ursprüngliche bei Georgios Monachos nur theilweise erhaltene Bericht über die Paulikianer—վերնագրով, որ քննութեան է առնում կրկին մեր Պօղոս Կեանք երկասիրութեան մի քանի տեսութիւնները և յառաջ է բերում այս խնդրին վերաբերեալ մի նոր շատ կարեւոր աղբիւր: Երեւի մենք առիթ կունենանք այս գրքի մասին ուրիշ անգամ աւելի ընդարձակ գրելու:

Կ. Վ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ.

ԳՊՐՈՅԱԿԱՆ ԲԺՇԿԻ ԿԱՐԻՔՆ ՈՒ ՆԲԱ ՊԱՐՏՔԵՐՆ.

Մեր դարու սկզբից դպրոցն և մանաւանդ ժողովրդական դպրոցն առանձին ուշադրութեան առարկայ է եղել ազգերի տէրութիւնների և համայնքների համար: «Ազգի ասպազան դպրոցն է պատրաստում», այս նախադասութիւնն յար յեղյոյգուել է և չափազանցութեամբ իսկ շեշտուել, ուստի զարմանալի չէ, որ կիսադարեան շրջանում բոլոր եւրոպական կրթութիւնը յեղափոխութիւն է կրել և նոր կազմակերպութիւն ստացել: Դրաւրոցի բարձր նշանակութեան հետ զուգընթացաբար մշակուել է և մանկավարժական գիտութիւնն, որի նշանաբանն է եղել «կրօնական—բարոյական» կամ «բարոյական—կրօնական» դաստիարակութիւն: Հոգեկան կրթութեան գե-

րակշռող նշանակութեան առաջ նսեմացել է մարմնու կրթութեան կարեւորութիւնն, ուստի նոր և նորագոյն դպրոցներում մարմնու կրթութիւնը յետ է մնացել: Չէ կարելի ուրանալ այն ջանքերն, որ եղել են մարմնու կրթութեան գործը բարձրացնելու համար, մարմնամարզութեան զարգացումն, դպրոցական առողջապահութեան բարգաւաճումն և դպրոցների շինութեան և կարասիների բարեփոխութիւնը հետեանք են այդ ջանքերի: սակայն փորձը ցոյց է տալիս, որ այդ ամէնը կիսամիջոցներ են միայն և դպրոցական բարենորոգման խնդրում առաջին տեղը բռնում է այժմ դպրոցական բժշկական գիտելիքների հաստատութիւնն և նրանց գործունէութեան սահմանի զծումն:

Մանկավարժութեան սկզբունքներից մէկըն է եղել, որ ուսուցիչը պէտք է հոգեբան լինի բայց ոչ բժիշկ, ուսուցչին պէտք է օգնէ բժիշկը, բայց ինքն ուսուցիչը պէտք չէ որ բժիշկ լինի: Այս բոլորովին ճիշդ է այն դպրոցների վերաբերութեամբ, որոնք թէ ուսուցիչ և թէ բժիշկ պաշտօնեաներ կարող են ունենալ, իսկ զիւղական և ժողովրդական դպրոցներում ուսուցիչներն հոգեբանութեան գիտութիւնից ոչ նուազ կարիք ունին առողջապահութեան և բժշկութեան գիտութեան: Ամառութիւն կը լինէր հարկաւ պահանջելը, որ իւրաքանչիւր ուսուցիչ բժիշկ լինի, բայց մի՞թէ ամէն մի ուսուցիչ հոգեբան է, թէպէտեւ նա ուսած էլ լինի հոգեբանութիւն: Բժիշկները կարողացել են հասարակօրէն այն համոզումն ներշնչել, որ ինչ իրենք զիտեն, ուրիշներն ըմբռնելու ընդունակ չեն: Հէնց այսպիսի բժիշկներն են, որ տգէտ հասարակութիւնների մէջ ամենից աւելի յաջողութիւնն ունին, բայց այդու չէ ապացուցանուում, որ բժշկութիւնն անհասանելի է և նրա սկզբունքները կարելի չէ համառօտութեամբ և ամփոփաւ անդեղ: Այս գիտակցութեամբ է ահա որ շատերը պահանջում են առողջապահութեան և բժշկութեան դասեր աւանդուին ուսուցչանոցներում: Հարկաւ այլ է մասնագէտ բժշկի գործն և այլ բժշկութեան ծանօթ ուսուցչին: ուստի այն դպրոցները,

որոնք հնար ունին, պիտի անպատճառ եւ բռնիք պաշտօնեայ պահեն դպրոցում, որի գործունէութեան ասպարէզն այնքան լայն է, որ հարկւրաւոր աշակերտ ունեցող դպրոցներում հազիւ թէ մի մարդ միայն կարող լինի գոհացնել:

Դպրոցներում բժիշկ պաշտօնեայ ունենալու պահանջը դրաւ վերջերս Վիեննայի բժշկական համաժողովն և յանձնարարեց բոլոր տէրութիւններին: Մեր կիսաքաղաքակիրթ երկրներում հազիւ թէ շուտով հասնենք այն երջանիկ վիճակին, որ ամէն դպրոց իւր դաստիարակների շարքում և բժիշկ մասնագէտներ ունենայ, մինչ եւրոպական երկրներում շուտով դպրոցական ակտաբանութիւն կը կազմուի: Այս խնդիրն այնքան կարեւոր է դատուած, որ Գերմանիայում յատուկ թերթ ևս հիմնուած է այս մասին վերաբերեալ խնդիրները մշակելու համար:

Իւրաքանչիւր հասարակութեան համար կեանքի և մահուան խնդիր է առողջ եւ աշխատելու ընդունակ սերունդ պատրաստելը, որ միանգամայն և պիտանացու լինի երկրի պաշտպանութեան համար: Այսօր եւրոպական երկրներում զինուորակոչի ժամանակ ահագին բազմութիւն երիտասարդներ անպէտք են հանդիսանում զինուորութեան համար, որ կարող էին պիտանացու լինել, եթէ դպրոցական հասակում բժշկի խնամք վայելէին, երբ աւելի դիւրին է սպազայ հիւանդութիւնների սարմերը ոչնչացնել: Եթէ զինուորակոչի ժամանակ որոշ պահանջներ են արուում նորակոչներից և մի բժշկական յանձնախումբ քննում է իւրաքանչիւրին, միթէ կարիք չըկայ դպրոցական ընդունելութիւնների համար ևս նոյնպէս բժշկական վննութիւն: Իրաւ է մի քանի գիշերօթիկ և մասնագիտական դպրոցներ ունին այդպիսի բժշկական քննութիւնների բայց միթէ գոհացուցիչ ձեով են կատարում այդ քննութիւնները: Պահանջն ընդհանուր պիտի լինի և իւրաքանչիւր դպրոց մտնող մանուկ պիտի քննուի մարմնապէս և հոգեպէս: Ո՞ր մանկավարժը չը գիտէ, որ երբեմն քննու-

թեամբ յաջողակ դասարան փոխող աշակերտների մէջ այնպիսիքն են լինում, որ յաջորդ դասարաններում ընկճուում են. մտաւոր քննութիւններից աւելի կարիք կայ մարմնայ քննութեան, որովհետեւ աճող զգայարանները մտաւոր ծանր բեռան տակ ճնշուում և շատ անգամ իրենց զարգացման ընթացքում կանգ են առնում:

Ո՞ր դպրոցական վարչութիւնն է քննել թէ արդեօք ամէն տարի դպրոց ընդունուող և դասարանից դասարան փոխադրուող մանուկների մէջ քանիսն են ընդունակ տարեկան մտաւոր աշխատանքը կրելու. միթէ փորձերը չեն ցոյց տալիս, թէ ի՞նչպէս մանուկները հետզհետէ զոհ են զնում այս անհոգութեան: Իմ կարծիքով ուսուցչութեան ընթացքում մի տանաւմեակի շրջանում դիտածս աչքի ընկնող երեւոյթներից ամենից ցաւալին եղել է այն փաստը, որ առաջին դասարան ընդունուած 30—60 աշակերտներից հազիւ 4—7 հոգի են հասել վեցերորդ աւարտական դասարան: Միթէ այս կատարեալ դատապարտութիւն չէ՞ մեր այժմեան դպրոցավարական կարգի:

Դպրոցական բժշկի պարտքը պիտի լինի իւրաքանչիւր նոր ընդունուած աշակերտի անցեալ կեանքի մասին ստոյգ տեղեկութիւններ առնել տանու բժշկից և ծնողներից, այս տեղեկութիւնները պիտի արձանագրուին իբրեւ սպազայի համար թանգագին նիւթեր: Եթէ կարիք կայ դպրոցներում անհատական գրքեր պահելու բարոյականութեան համար, աւելի ևս կարեւոր է բժշկական անհատական գիրքը: Միայն մասնագէտ բժիշկները գիտեն, թէ ինչքան մեծ նշանակութիւն ունի իւրաքանչիւր հիւանդութիւն բժշկելու ժամանակ գիտենալ անհատի անցեալ առողջական վիճակը. արտասահմանի ամէն մի բժիշկ (մեր մէջ շատ սակաւները) անհատական գրքի մէջ արձանագրում է իրեն դիմող ամէն մի հիւանդի ցան ու գործ դրուած միջոցը: Այս ձեով աշակերտութեան նորակոչներն ընտրելուց յետոյ պէտք է բժիշկն ուսուցիչների հետ մի-

ասին բաժանէ աշակերտներին այնպէս որ ոչ մէկի անհատականութիւնը չը ճնշուի դասարանի ընդհանուր ազդեցութեան տակ: Դիւշպէս յաճախ յուսահատուում են ուսուցիչները չար աշակերտներին, որոնք «անհանգիստ» են, «տեղներն ուղիղ նստել» կարող չեն, «ծամածութիւններ» են անում և ինչքան յաճախ են պատժուում աշակերտներն այնպիսի «չարութիւններ» համար, որոնք միայն նշաններ են զանազան նեարդային ակարութիւնների, որ պէտք է բժշկել: Երկնք այլ և այն մանուկներին, որոնք ոսկրների փափկութիւն (Rachitis), կրծքի և ողնաշարի ծռութիւն ունին և անխնամ մնալով ընդ միշտ դժբախտանում են: Միթէ այսպիսի հիւանդութիւնների առաջն առնուած կը լինի սեղանների, նստարանների և այլ կարասիների ձևափոխութեամբ:

Աւելի մեծ գործունէութեան ասպարէզ են տալիս դպրոցական բժշկին վարակիչ ախտերը: Միմիայն վերահսկողութեան պակասութիւնից կարող է լինել, որ վարակիչ ախտերը ծարակում են դպրոցներում: Մի քանի աշակերտների մշտական և կրկնուող տկարութիւնների պատճառ են լինում ու շատերի մահուան: Թիֆլիզի նոյն իսկ հարուստ դասակարգերը զիտեն, թէ ինչքան տեսակ ախտերի են ենթարկուում դպրոցական մանուկները և ինչպէս պատճառ են լինում որ ընտանիքների միջից տարին տասն և երկու ամիս անպակաս են լինում վարակիչ հազն, բկացաւը, կարմրուկն և մինչև իսկ թոքախտը: Դիւշքան յաճախ է պատահում որ աղքատ կամ ազէտ ծնողներ չաբաթներով դպրոց են ուղարկում հիւանդ մանուկներին, որոնց մէջ հիւանդութիւնը բռն է դնում և հնանում շատ անգամ էլ պատճառ լինում մահուան: Մինչ եթէ անմիջապէս բժշկուէին, կառողջանային: Չենք յիշատակում դեռ ևս թէ ինչքան մեծ ծառայութիւն կարող է անել բժիշկը դպրոցին, եթէ հսկէ դասարանների օդափոխութեան, տաքացնելու, լուսաւորութեան ևն. վրան: Հասկանալի է որ այսպիսի պաշ-

տօնն արդէն իսկ բաւական է մի անձի բոլոր ժամանակը խլելու, և դպրոցական բժիշկն ևս պիտի մի այնպիսի մշտական, վարձուած պաշտօնեայ լինի ինչպէս ուսուցիչներն են, որպէս զի կարող լինի նուիրուել իւր գործին: Թարգ դպրոցական բժիշկների պաշտօնն անուանական է. այդպէս են հասկացել թէ դպրոցական վարչութիւններն և թէ բժիշկները: Երկու անգամ դպրոց մանուկ, մի քանի վկայական ստորագրող բժիշկները չեն այն պաշտօնեաները, որ մենք հասկանում ենք դպրոցական բժիշկ ասելով:

Մի օրինակ միայն առաջ բերենք ապացուցանելու համար, թէ ինչ մեծ կարիք կայ դպրոցական բժշկի: Մասնաւոր անձանց ցանկութեամբ և մասնագէտ բժիշկների ջանքով փորձեր ձեռնարկուեցան մի քանի միջնակարգ դպրոցներում աշակերտների կարճատեսութիւնը քննելու համար. եզրակացութիւնը սուկալի էր, աշակերտաց կիսից աւելին գրեթէ ամենուրեք կարճատես հանդիսացաւ և մանուկ ակնոցաւորների թիւն այսօր մեծ տոկոս է կազմում դպրոցներում, մինչ եթէ այդ մանուկների վրայ շարունակ բժշկական հսկողութիւն լինէր, հնար կը լինէր շատերին բժշկելու:

Դպրոցական բժշկի կարիքը շատ մեծ է մանկական պարտէզներում և ժողովրդական դպրոցներում, ուր առանձին խնամքի է կարօտ փափուկ և աճող մանկական կազմուածքը. այս գիտակցութիւնն հետզհետէ ընդհանրանում է և երեւի շուտով գործնական հետեւանքներ ևս կունենայ: Մի այսպիսի պաշտօնէի անհրաժեշտութիւնն աւելի ևս մեծ է անկիրթ և կիսակիրթ երկրներում, ուր մարդիկ անտախաշտութեան և նախապաշարմունքի զոհ են դնում հարիւրներով, ուր ծանր հիւանդութիւններն պատահական պատճառների են վերադրուում և շատ անգամ սպանիչ միջոցներով բժշկելու փորձուում: Դպրոցը պէտք է լինի այն հիմնարկութիւն, որտեղից բնութեան անփոփոխ ներդաշնակութեան օրինակ ծառայող անհատներ դուրս գան և

ոչ թէ խեղանդամ և թիւրամիտ անդամներ հասարակութեան: Մեր ժամանակը դեռ ևս մանուկ--ծերունիների շրջանին է պատկանում, ուր հիւանդոտ, զուհատ, կարճատեւ, կորամէջ և ինչ աշակերտ պատանի ծերունիներն առանձին շնորհների տէր անձինք են համարուում: Այս մի մեծ և սպառնալից չարիք է, որի առաջը մասամբ կառնուի դպրոցական վարչութիւններն մի բժիշկ անդամով լրացնելով:

Ն. Բ.

ՄԱՆՐԱԿԱՆՈՒՄ

Պարսից շահի գանձարանը. — Յայտնի է որ Պարսկաստանում պետական գանձարան չը կայ, երկրի բոլոր հարստութիւնը շահինն է. այս է պատճառը, որ Նասր-էդ-Դին հանգուցեալ շահն իւր յաճողի համար ահագին գանձ է թողել: Թէհրանում շահի պալատի ներքնայարկը գանձարան է, որի դռների առաջ գիշեր ցերեկ պահապաններ են հսկում: Այդ գանձարանում ամբարտաւ են հարկւարտը միլիոնների ոսկի և արծաթի դրամներ, այլ և մեծ քանակութեամբ ծոյլ ոսկի և արծաթ: Բացի ազնիւ մետաղներից շահի գանձարանը հարուստ է թանկագին ակնեղէնով՝ ռոզակներով, աղամանով, մարգարտով, յակինթով և զմրուխտով: Այլ թանկագին իրերի հետ այդ գանձարանում գտնուում է մի ոսկե երկրագունդ (6) հարկւարամէտը տրամագծով այս երկրագունդը ծածկուած է ազնիւ քարերով: Հնդկաստանը ձեւացրած է հոյակապ ամետիս քարերով, Ափրիկէն — յակինթով, Անգլիան՝ ռոզակներով, ծովերը զմրուխտից են: Բաղաճների անուանները գրուած են պարսկերէն:

Նոյն գանձարանի զարդերից մէկն է և շահի գահը, որ ծոյլ ոսկուց է և քարերով ընդելուզած: Գահի բարձրն ու Նրա առաջնի գորգն եւս ակնեղինով ընդելուզեալ են: Գանձատան մէջ են պահպանուում Նա և զենքերի հարուստ ժողովածուն և արքայական զգեստը՝ երկար խալատ, թանկագին քարերով զարդարած:

Երկնքի լուսարկարը. — 1887 թուականից սկսած Փարիզի աստղաբաշխական դիտարանում աշխատում են աստղագաղթ երկնքի լուսանկարն հանելու վերայ, որին օգնում են այլ երկրների աստղաբաշխական դիտարանները: Այս հսկայական գործի մեծ մասն արդէն կատարուած է և նորիւր ստացուած նիւթերը քննելու համար մի շաբաթ շարունակ աշխատում էին Փարիզում 14 օտար և 9 ֆրանսիացի աստղաբաշխներ: Մինչ 2000 տարի առաջ յայտնի էին միայն 1522 աստղեր, այժմ ծանաչում ենք միլիոնից աւելի: Այժմ ձեռնարկուած է երկու մեծ քարտէսների պատրաստութեան, որոնցից առաջինը պիտի բովանդակէ երկու և կէս միլիոն աստղ, իսկ երկրորդը 50 միլիոն: Տասն և ութ աստղաբաշխական կայարաններ տասն տարի է ահա աշխատում են լուսանկարելու աստղագաղթ երկնքը:

Կենդանիների ապահովութիւնն Անգլիայում. — Անգլիայում կայ կենդանիների պաշտպանութեան մի ընկերութիւն, որի նպատակն է տարածել այն գիտակցութիւնը, թէ մարդիկ պարտական են կենդանիների հետ բարեկամաբար վարուելու: Այս ընկերութիւնը նորերս մի պատգամաւորութիւն է ուղարկել լուսաւորութեան պաշտօնէի մօտ խնդրելու, որ տէրութիւնից նպաստ ստացող բոլոր դպրոցներում մանուկներին ծանօթացնեն ընտանի կենդանիների սովորութիւնների և կարիքների հետ, որպէս զի հեռզհետէ վերանայ կենդանիների հետ խստասրտութեամբ վարուելը:

Զուգից երիտյ դպրոցական կենսքը: Զուգից երիտյ ներքին գործոց պաշտօնէութեան յանձնարարութեամբ Զիկագոյի աշխարհահանդիսի համար Դոկտոր Օ. Հոնցիկէլը մի տեղեկագիր էր պատրաստել, որ համառօտ և ամփոփ կերպիւ նկարագրած է Զուգից երիտյ դպրոցական սիճակը հնումն ու այժմ: Միջին դարերում Զուգից երիտյում դպրոցները միայն վանական էին (Ռայխէնաու, Սթ. Գալեն, Ս. Մորից, Զուր, Մենստէր), ապա քաղաքային, որոնց մէջ ողորմելի «գրեւ ուսուցանող դպրոցներ» միայն կային. հումանիտների շնորհիւ և տպագրութեան գիտի պատճառաւ, այլ և կրօնական յեղափոխութեան ազդեցութեամբ քաղաքացիական դպրոցներն, մինչեւ 18 դարու կէսը դպրոցական վիճակն անկախ էր, ապա ծաղկեց և սկսած 1848 թուականից մինչեւ մեր օրերը մեծամեծ քայլեր արաւ դէպի յառաջ: Բացի ժողովրդական, միջին և մասնագիտական դպրոցներից Զուգից երիտյ այժմ 8 քաղաքային դպրոց ունի, մինչ առաջ միայն մի հատ ունէր:

Գերմանական համալսարանների ուսանողների թիւը: Այս ամարային կիսամիկիս Բեռլինի համալսարանում ուսանում էին 1649 ուսանող: 576 հոգի ուսանում են աստղաբանութիւն, 1596 իրաւաբանութիւն, 1118 բժշկութիւն և 1739 հոգի փիլիսոփայութիւն: Բեռլինի համալսարանն ունի բացի դրանից 253 ազատ ունիւնդիսներ, որոնցից 53 կանայք են: Բեռլինի այլ քաղաքային դպրոցներում, զինուորական բժշկական ծննդարանում, արուեստագիտական քաղաքային դպրոցում, հանքաբանական ծննդարանում ևւն ուսանում են 5661 հոգի, ընդամենն ուրեմն Բեռլինում քաղաքային կրթութիւն են ստանում 8516 անձն: Օտարների թիւը Բեռլինի քաղաքային դպրոցներում 675 է: Միւս Խէնի համալսարանն ունի 5777 ուսանող, որոնցից 141 աստղաբան, 1421 իրաւաբան, 450 հոգի հասարակական գիտութիւններ ուսանող, 4259 բժիշկ, 12 աստղաբան, 865 փիլիսոփայ, 231 դեղագործ են: Օտար ուսանողների թիւն է 207: Հայալեզու համալսարանն ունի 2876 ուսանող, 553 աստղաբան, 920 իրաւաբան, 622 բժիշկ, 56 աստղաբան, 965 փիլիսոփայ. օտար ուսանողների թիւն է 268: Բոննի համալսարանն ունի 1865 ուսանող: Բրեսլաւի համալսարանում կան 1425 ուսանող (23 օտար): Հալլէում 1415 (128 օտար): Փրայքութեւ 1579 (102 օտար): Վիւրցբուրգում 1559 (53 օտար): Տիւբինգէնում 1172 (25 օտար): Հայդէլբերգում 1164 (187 օտար): Էրլանգէնում 1158 (56 օտար): Գէօտտինգէնում 1407 (97 օտար): Մարբուրգում 965 (53 օտար): Գրայֆսվալդ 948 (55 օտար): Ստրասբուրգ 958 (80 օտար): Ծնա 761 (91 օտար): Կիլ 708 (19 օտար): Կէօնիգսբերգ 700 (45 օտար): Գիսսէն 650 (11 օտար): Ռոստոկ 500 (10)

օտար): Միւս տէրի ծննդն ունի 448 ուսանող կայ (8 օտար): Գերմանական 24 համալսարաններում այս ամառ ուսանում են 29,802 հոգի, որոնցից բուն գերմանացի են 27,613 հոգի, իսկ 2,189 հոգի օտար երկրացիք: Անցած ձմեռային կիսամեկի համեմատութեամբ ընդ որ ուսանողների թուին աւելացել է 685 ուսանող:

Տգրուկի պատճառած վնասը. — Պրոֆեսոր Պաշինտտի արդէն վեց տարի սրանից առաջ ըմբռնութեամբ մէջ գործածուող տգրուկները քննելու ժամանակ 55 հատից երկուսի մէջ գտաւ նիկոլաէրի եւ Բօզէնքալի յայտնի բացելը եւ առհասարակ եկաւ այն համոզման, որ տգրուկների մեջոցաւ հնչող կերպով կարելի է վարակիչ հիւանդութիւններ պատուաստել: Իսկ այդ հայեացքը եւ հետազոտութիւնների հետեւանքը հեղինակը արծարծեց մի ընդարձակ յօդուածում 1890 թուին: Այժմ Պաշինտտին նորերումս իրան պատահած մի դէպքի մասին հաղորդում է, թէ ինչպէս մի հիւանդ տգրուկի կազմելուց յետոյ վարակուեց մահացու ջրգողութեամբ եւ արեան վարակմամբ: 48 ժամ մահից յետոյ դիակը նմարկուեց քննութեան. սրտի եւ միւս գործարանների արեան մէջ գտնուեցին մահացած ջրգողութեան բացիւնները, այդ գիւտը հաստատուեց պատուաստելով անասուններին եւ հիւանդացնելով նրանց մի եւ նոյն հիւանդութիւնով:

ԱԶԳԱՅԻՆ.

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆ.

ՄԻՐԱԼՈՅՍ ՄԻՒՌՈՒՆԻ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԻՒՄԻ ՅԵՏԱԶԳՈՒՄՆ.

Նաա յարգելի պատճառներ ստիպում են Ազգիս Վեհափառ Հայրապետին յետաձգել Ս. Միւստի օրհնութիւնը որ նշանակուած էր կատարելու առաջիկայ սեպտեմբերի 29-ին:

Մի այսպիսի անսպասելի և անսովոր յետաձգման որոշումն անշուշտ իւր ծանրակշիռ պատճառներն ունի. ուստի և յուսով ենք, որ մեր ազգային կյարգեն իւրեանց Սիրեցեալ Հայրիկի այս նոր կարգադրութեան յայտարարութիւնը և աներկբայելի յուսով կապասեն մօտ ապագայում արժանանալու այդ շնորհաբաշխութեան հանդիսին, որ պիտի կատարուի Տեառն յաջողութեամբ աւելի յարմար ժամանակ, երբ նաեւ Մայր Տաճարի ներքին նորոգութիւնը աւարտած և բաղմամբիւ բարեպաշտ ուխտաւորաց ընդունելութեան համար ձեռնարկած պատրաստութիւնները վերջացած կլինին:

Վեհափառ Հայրապետը Օգոստոսի 26-ին հաճեցաւ իջնել Բիւրական ամարանոցից Ս. Էջմիածին, ուր բաղմամբիւ եկեղեցական վարչական և դպրոցական խնդիրներ նորին Օծութիւնն անձամբ սկսաւ կարգադրել:

Ներքին գործոց նախարարութիւնից յայտնուած է նորին Վեհափառութեան, որ Պետերբուրգից Մայր—Աթոռս պիտի ժամանէ օտար դաւանութեանց վարչութեան տեսուչ պ. Մասալովին իրեն օգնական ունենալով «Պետերբուրգսկի վեդոմոստի» խմբագիր իշխան Ուխտումկոն, որոնք պիտի դիտեն մեր դպրոցական հաստատութիւնների մի քանիսը:

Գ. ՃԵՄԱՐԱՆ.

Այս տարի Գ. Ճեմարան մտնել ցանկացող աշակերտաց թիւը շատ մեծ էր, չը նայելով որ տեղի անձկութիւնն և նախահաշուի որոշումները թոյլ չէին տալիս շատ աշակերտ ընդունելու, բայց Վեհափառ Հայրիկն Եւր յայտնի գթութեամբ հրամայեց չը մերժել պատրաստի և ուսումնատենչ պատանիներին: Անորհիւ Վեհափառ կաթողիկոսի այս հրամանի երրորդ դասարանին կից այլևս զուգընթաց դասարաններ պիտի բացուին, որի համար ընդունուած են արդէն իսկ 60 աշակերտ, սակայն նորեկ աշակերտների հոսանքը դեռ ևս չէ դադարել:

Գարանցներից շրջանաւարտ սաներ ևս խնդրամտոյց են եղել առաջին լսարան մտնելու, որոնցից առ այժմ ընդունուած են միայն 4 հոգի:

Նորին Օծութիւնը մտադիր է Ճեմարանի լսարանի աշակերտները տեղափոխել տալ ս. Գայեանէի նոր շինութիւնն և այսու տեղ բանալ նորեկ աշակերտաց համար:

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆ.

Մայր Աթոռոյս տպարանն այսուհետեւ պիտի կատարէ ամենայն տեսակ տպագրական յանձնարարութիւններ, որովհետեւ տպագրուելիք բոլոր գրքերը պէտք է Պովկասեան գրաքննութեան հաւանութիւն ստացած լինեն: Տպագրական յանձնարարութիւններ ունեցողներին առաջարկում ենք դիմել տպարանական մասնագործին:

Տպարանն ունի այժմ յատուկ կազմատուն և

ընդունում է կազմարարական ամեն տեսակի յանձնարարութիւններ:

— Լոյս տեսաւ «Պատմութիւն ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԴԱՐԻՐԺԵՅԻՈՅ, առ ի գիպուածոց Հայաստանեայց և դաւառին Արարտայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ՌԾԱ թուականէն Հայոց մինչ ի ՌՃԺԱ թ. Երրորդ տպագրութիւն. 8^օ Եր. ԺԵ+711. գինն է 2 ռուբլի:

Այս հրատարակութիւնն ունի յառաջարան, յատուկ անձանց ցանկ և տարբեր ընթերցանութիւններ: Մեր ազգային պատմութեան զբաղուողներին համար այս հրատարակութիւնս ցանկալի օժանդակ միջոց պիտի լինի:

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԹԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

Կ. ՊՈԼՍԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾԸ:

Տաճկահայոց վիճակն հետզհետէ փոխանակ բարելաւելու վատթարանում է. տաճիկ կառավարութիւնը վաղուց հետամուտ էր հեռացնելու պատրիարքութիւնից Տ. Մատթէոս արքեպիսկոպոսին, Բռնի և սպառնական ոչ մի հնար չկարողացաւ սակայն ազդել արի պատրիարքի վրայ և նա կատարեց իւր պաշտօնը մինչև այն ժամանակ, երբ տեսաւ, որ այլ ևս իւր պաշտօնավարութեամբ կարող չէ օգնել իւր հօտին: Ուստի մի զեկուցագրով դիմեց Կ. Պոլսի դեսպանութիւններին և խորհուրդ խնդրեց ազգի գործերը բարելաւելու համար, երբ այդ խորհուրդն էլ զլացան նրան տալ, նա այն ժամանակ հրաժարական տուաւ, որ և ուրախութեամբ ընդունուեցաւ:

Տ. Մատթէոս արքեպիսկոպոսն այլ ևս պատրիարք չէ և ապրում է քաշուած Խակիւտարում: Տաճիկ կառավարութիւնն թէպէտ տրամադրութիւն ունէր արքեպիսկոպոսին նրան Տրիպոլիս, բայց դեսպանների խորհրդով յետ կեցաւ իւր մտադրութիւնից:

Տէր Մատթէոս սրբազանի փոխանակ պատրիարք ընտրելու թոյլ չտուաւ Բ. Դուռը, նա վերացրեց սահմանադրութիւնն և մի իրադէպով հրամայեց մի քանի իրեն հաւատարիմ հայերի, որ տեղապահ ընտրեն: Այդ հայերը, որոնց պարագլուխն էին պ. պ. Նուրեան, Աբրահամ Իսախան, Նորատունկեան, բացառութեամբ մի քանի հոգու իրենց իրաւունք համարեցին խառն ժողով կազմել և տեղապահ ընտրել Բարդուղիմէոս եպիս-

կոպոսին, որ անմիջապէս հաստատուեցաւ, և զնաց Սուլթանից շնորհակալութիւն անելու: Այդ շնորհակալութեան ճառի մէջ սրբազանն յայտնել է, որ ինքը սուլթանի ստրուկն է, իւր համար թէ այս և թէ միւս կեանքում միակ երջանկութիւնն սուլթանին հաւատարիմ ծառայելն է և որ Հայոց միակ ապաստանարանն երկրիս վրայ սուլթանի գահն է:

Այսպիսի հաւատարմութեան համար թէ սուլթանընտրի տեղապահ և թէ Նուրեան ընկերութիւնն շքանշաններ են ստացել:

Այս կեանքում այսպէս առատ վարձատրուելով յոյս ունինք, որ յիշեալ անձինք անշուշտ միւս կեանքումն ևս իրենց արժանի վարձը կստանան:

Օգոստոսի 14—18 օրերը Կ. Պոլսի հայոց համար սև օրեր եղան. յեղափոխական մի խումբ վճռելով տէրութիւնների ուշադրութիւնը հրաւիրել հայերի թշուառ դրութեան վրայ, մի յանգուզն գործ է ձեռնարկում. յարձակմամբ առնում է Օսմանեան կայսերական դրամատունն և մի քանի տեղ ուսմաներ է պայթեցնում սարսափ տարածելու համար:

Այս շարժումից օգուտ քաղելով մահմետական պատրաստի խուժանն, երեք օր և երեք գիշեր կոտորում է խեղճ և անմեղ հայերին, զոհերի թիւն հաշուում են 10,000, որոնցից 3,000 հոգի միայն Խաս-քէջի մէջ են կոտորուել: Դրամատուն մտած յեղափոխականները պայմանաւորուում են և ապահովապէս փոխադրուում Եւրոպայի իսկ խեղճ հայ ժողովուրդը լողում է արեան մէջ: Վեց պետութեանց դեսպանները ահանաւոր լինելով այս անցքերին դիմումներ են արել Բ. Դուռն, որ խոստացել է կոտորածը դադարեցնել: Կ Պոլսում դեռ շարունակուում է արհաւիրքը, կառավարութիւնը նաւերով տեղափոխում է հայերին դէպի Փոքր Ասիա, որովհետեւ բանտերում այլ ևս տեղ չկայ:

Վ Ա Ն Ի Կ Ո Տ Ո Ր Ա Ճ Ը:

(Նամակ անանատեսի)

Մինչդեռ Տաճկաստանի գրեթէ բոլոր հայոց գաւառները ենթարկուած էին տաճկական խռովութեանց, համեմատաբար աւելի լաւ վիճակի մէջ էր Վանի վիլայէտը: Եւ ո՞վ կարող էր մտածել, թէ ամենասոսկալի հարուածը պատրաստուած էր հէնց այս բաղամարդ հայոց կեդրոնի համար:

Վաղուց էր որ տաճիկները մտադրուել էին

1) Иосифу № 212. (Նովոստի)

Վանի քրիստոնեայ բնակիչներին ընդհանրապէս կոտորել և նոցա մոլեռանդ զրդիոր ածուծ էր հետզհետէ, քանի նորանոր տեղեկութիւններ էին ստացուում Հայաստանի զանազան տեղերում կատարուած խժդժութեանց մասին:

Յունուարից այստեղ է գտնուում իբր բարենորոգումներ մտցնելու համար ուղարկուած սուլթանի կոմիսար Սայիդ—Էդդին փաշան: Այս խաղաղարարը անում էր ամեն ինչ զրգուելու համար, առանց այն էլ մոլեռանդութեամբ կուրացած տաճիկներին: Անցեալ ամսին նա մի ինչ որ գործի համար յետ կոչուեցաւ Վ. Պօլիս և վերադարձից յետոյ այնքան երես էր առել, որ իւր տունը ընդունեց յայտնի աւազակապետ Շաքիրին և երկու օր շարունակ հիւրասիրեց այդ շարագործին, որ արդէն դատապարտուած է գատական վճռով և անյայտ պատճառով անպատիժ է մնում:

Սայիդ—Էդդին—փաշան սկսեց միջամտել վիլայէտի բոլոր քաղաքական և զինուորական գործերին և իւր ձեռքը առաւ բոլոր իշխանութիւնը, գրեթէ բոլորովին հեռացնելով գործից իւր մասնուծիկներով Վանի վալի Նազրմ—փաշային, իբրեւ մի թոյլ մարդու, որ իւր վարմունքով խրախուսելիս է եղել իբր յեղափոխականներին:

Այս յեղափոխականներին գտնելու պատրուակով նա սկսեց Հայոց տները խուզարկել 300—600 զինուորներով: Բայց այդ խուզարկութիւններից բան դուրս չեկաւ:

Մի քանի հայերի իւրեանց տաճիկ բարեկամները նախազգուշացրել էին թէ մայիսի 31-ին նշանակուած է կոտորածը, որ սկսուելու է քաղաքից, Բայց տաճիկաց Վալիբեյ Բայրամի տնի պատճառով բազարը այդ և յաջորդ օրերը գոց էր և կոտորածը ըստ երեւոյթին յետաձգուեցաւ:

Յունիսի 31 գիշերը քաղաքից դուրս մօտ կէս ժամուայ հեռաւորութեան վերայ պահապան զինուորները հանդիպում են մի քանի ձիաւորների, շրացանաձգութիւն են սկսում և տաճիկ սպայն և մի զինուոր վերաւորուում են: Ո՞վ էին այդ ձիաւորները, Ոմանք կարծում են, թէ հայ յեղափոխականներ են եղել, կամ ինչպէս տաճիկները նոցա անուանում են Ժան—Ֆիդա (այնպիսի մարդիկ որոնք իւրեանց զոհ են բերում իսկ պաշտպանեալ գործի): Ոմանք էլ կարծում են, թէ դոքա քուրդ մաքսաններն են և այս աւելի հաւանական է:

Սորանից յետոյ կեսօրից սկսուեցաւ կոտորածը: Գնդապետ Հաշիմ—էֆէնդին, որ մասնակցել է Սասունի և Սղերքի կոտորածներին և հռչակուել է սոսկալի չարագործութիւններով, իսկ այս դէպքում նշանակուած լինելով պաշտպանելու (—) Այգեւստանը (հայոց ամենաբազմամարդ թաղը), մի խումբ զինուորների հետ Արարուց հրապարակով անցաւ դէպի Վլոր—Գար թաղը: Մօտենալով Հայոց թաղին նա հրամայեց զինուորներին արձակել հրացանները: Այս նշան էր կոտորածի, որ տաճիկները վաղուց սպասում էին:

Տաճիկաց ամբողջ իսկոյն յարձակուեցաւ հայոց անպաշտպան տների վերայ և սկսեց սպանել մարդկանց, ջարդել, քանդել, այրել ամեն ինչ, որ ձեռներն էր ընկնում:

Մի քանի ժամուայ մէջ Իփօր—գար, Արաք, Հայկոյ—վանք, Թորոմանի—թաղ, Փոս—թաղ, Զէվէ—

րիււր, Ս. Յակոբայ Փողան և Նորաշէն թաղերը աւերակ դարձան՝ մօտ 800 մարդ առանց խորութեան սեռի և հասակի խոխոզեցան: Եւ քանի՞ քանի կանայք և օրիորդներ գերուեցան և քանիսը նոցանից առեանգեցան: Հատերը ապաստան էին գլտնում՝ կոտորածին չմասնակցող տաճիկների տների մէջ: Բայց այսպիսի բազմաւորներից քչերը զերծ մնացին ընդհանուր կոտորածից՝ հարկւր մարդ, բոլորը այր մարդիկ, որոնք ծածկուել էին Թեմուր—զադէ Վալիբեյ—բաշի ոստիկանապետի տանը, մի քանի օրից յետոյ սրոյ ճարակ եղան:

Հետեւեալ օրը (յունիսի 1-ին) գիշերային դադարից յետոյ անկարգութիւնները կրկնուեցան: Տաճիկ ամբոխը խուժեց բոլոր հայոց թաղերը, սակայն այս անգամ նոքա հանդիպեցան հայերի կողմից սաստիկ ընդդիմադրութեան: Արեւիկները ամբանալով իւրեանց տների մէջ, կրակ բացին և չթող տուին թշնամուն առաջ գալ, նախընթաց օրուայ կոտորածից ազատուած երեսայք և կանայք հիւպատոսների հովանաւորութեամբ պատսպարուեցան անվնաս մնացած թաղերում: Այդ օրը միայն մի մարդ սպանուեցաւ, այն է՝ Վարապայ վանքի վանահայր Դանիէլ վարդապետը այն ժամանակ, երբ նա անցնում էր պահակներից մինի մօտով: Երկու օր նորա դին փողոցի վերայ էր ընկած և շնորք կրծում էին նորան: Չորեքշաբթի (յունիսի 5-ին) տաճիկ ամբոխի հետ միանում են քրդերը և համիդիէն: Բայց իւրեանց կեանքը դէն ի ձեռին պաշտպանող հայերը դարձեալ յետ են մղում նոցա: Տարօրինակ կերպարանք էր ստացել չարաբաստիկ քաղաքը՝ տանիքներից շատերը աշտարակ էին դարձել, փողոցները կտրտած ծառերով լեցուել էին, որպէս զի անանցանելի լինին հեծելազօրքի համար: Թշնամին չկարողացաւ մտնել ազատուած թաղերից և ոչ մինի մէջ: Այդ օրը կուրել տեւեց մինչև երեկոյ, բայց մի կարճ ընդհատումից յետոյ նոյն խռտութեամբ կրկնուեցաւ գիշերը, Հայերը չէին տեղի տալիս. տաճիկները և քրդերը ժողովում էին կուռի դաշտից իւրայինների դիակները:

Հինգշաբթի (յունիսի 6-ին) կուրել շարունակվում է: Դալիս են Համիդիէի և քրդերի նոր խմբեր, թուով 7-ից մինչև 10 հազար և միանում են տաճիկների հետ: Ատում են, որ միայն Համիդիէի թիւը հասնում էր 15 հազարի: Չինուորները, որոնք մինչև այդ ժամանակ հատ հատ էին գործում, խառնուելով ամբոխի մէջ, հրաման են ստանում կրակ բանալ ապստամբների դէմ (կառավարութիւնը պատմութիւն էր ճանաչում այն թշուառ հայերին, որոնք հոգեւորք դրուածեան մէջ կովում էին իւրեանց կեանքի և կանանց և երեսիայց պատուի համար): Հայերը շարունակում են պաշտպանուել և շնորհիւ դորան սպանուածների թիւը քիչ է լինում:

Այդ օրը իրերի վիճակը միանգամայն նոր ուղղութիւն է ստանում:

Այստեղի անգլիական հիւպատոս Վիլիամը, նկատելով որ հայերի ընդդիմութիւնը կարող է գործը ձգձգել և թերեւս ոչ ցանկալի հետեւանքներ առաջ բերել, գործի մէջ մտաւ և ոչ պաշտօնական կերպով այցելեց թէ հայերի և թէ տաճիկների կողմից բռնած տեղերից մի քանիսը:

Ուէյնոյս միսսիօնարի միջոցով Վիլիամը սկը-

սեց բանագնացութիւն պաշտպանուող հայերի հետ, յայտնելով նոցա թէ ինքը բոլոր վեց պետութեանց ներկայացուցիչ է, Մի փոքր տատանուելոց յետոյ շարաթ օրը հայերը համաձայնեցան բանակցել, Միւսնոյն ժամանակ կռիւր շարունակվում էր, Թշնամին կրակում էր հայերին ամեն կողմից միաժամանակ, առանց յաջողութիւն ունենալու:

Աւերջապէս կայացաւ Ալիլիամսի և Ռէյնոլտի և հայոց երեք պարադուլիսների մէջ ժամադիր եղած տեսակցութիւնը: Անգլիացւոց հիւպատոսը պահանջում է, որ այդ պարադուլիսները ուրիշ տասը զինուած Հայերի հետ անձնատուր լինին իւրեան, այն պայմանով, որ զոցա կուղարկեն իւրեանց ընտրած տեղը, Հայերը համաձայնում են, միայն իւրեանց կողմից էլ պահանջում են, որ բանակցեն իւրեանց հետ ոչ միայն անգլիական, այլ բոլոր տեղական հիւպատոսները:

Նախընթաց օրը Ալիլիամսը հեռագրով տեղեկացել էր, որ Վանում հաստատուել է Փրանսիական հիւպատոսութիւն և այդ պաշտօնը յանձնուած է տեղական կաթողիկէ միսիօնար Դիւ—Փրանսին: Բայց Ալիլիամսը, չգիտեմ ինչու, իւրհետ առնում է միայն պարսից հիւպատոս Միրզա Ռիւսէնտիանին և Ռուսաց հիւպատոսարանի թարգման պ. Չիլինկարեանին (Ռուսաց հիւպատոս Մայեվսկին երկու շաբաթով Թիֆլիզ է գնացած լինում): Թէ առաջին և թէ երկրորդ տեսակցութեան ժամանակ ներկայ է լինում հայոց թեմական Առաջնորդը, երկրորդ տեսակցութեան միջոցին առաջուայ պահանջը փոխուած էր՝ 10-ի փոխարէն 60 զինուած հայեր էին պահանջում երեք պարադուլիսների հետ ի միասին: Պարադուլիսները չմերժեցին և այս առաջարկը և նոցա տրուեցաւ 24 ժամ միջոց պատանդներ ընտրելու համար:

Բայց չէր անցել և 8 ժամ, երբ գիշերը լոյս շարաթ, յունիսի 8-ին, որոտացին թնդանթները: Չվնասուած թաղերը, ուր պատսպարուել էին հայերը, ումակոծութեան ենթարկուեցան: Տաճկաց յարձակումը սոսկալի էր, բայց հայերի ընդդիմութիւնն էլ հերոսական էր: Թշնամին արագութեամբ ժողովում էր զիակները, Հայերը միայն երկու հոգի կորցրին, եղաւ այնպիսի վայրկեան, երբ Թշնամին թնդանթները փողոցում թողած փախաւ: Հայերը առանց զժուարկութեան կարող էին խլել, բայց վախեցան թէ այդ մի թակարդ է, որով կամենում են նոցա հանել իւրեանց տեղերից: Հայերը 12 ժամ դիմացան ումակոծութեան, Հիւպատոսներին և միսիօնարներին առաջարկեցին տեղափոխուել միջնաբերդը, որտեղից դուրս էին բերում նոր մեծ թնդանթներ Այգեստանը (Թաղ) ումակոծելու համար: Անգլիական հիւպատոսը աշխատում էր համոզել իւր ընկերակիցներին միջնաբերդ տեղափոխուել ընդհանուր կոտորածից ազատուելու համար:

Այդպէս էլ կլինէր, եթէ Ռուսաց Փոխ—հիւպատոսարանի կառավարիչ պ. Չիլինկարեանը վրձնողաբար չհակառակէր դորան, առարկելով թէ նա պարտական է մնալ միայն իւր պետութեան դրօշակի տակ:

Հիւպատոսները և միսիօնարները մնացին իւրեանց տներում և հազարաւոր մարդիկ ապաստան էին որոնում նոցա դրօշակների տակ: Միւսնոյն ժամանակ կռիւր շարունակվում էր, թնդանթները անընդհատ որոտում էին:

Ումակոծութեան հետ սկսուեց հրկիզութիւնը, Հրդեհը և ումակոծութիւնը շարունակուեցան մինչև երեկոյ, հետզհետէ աւելի և աւելի սաստկանալով: Քանի որ հայերը յետ էին քաշուում տաճարոց բոցի առջևից, Թշնամին տիրում էր նոցա թողած տեղերը: Աւերջապէս, համոզուելով որ աննպաստակ է այլ ևս ընդդիմանալը և տեսնելով որ մի քանի ժամուայ մէջ ամբողջ քաղաքը մոխրակոյտ կդառնայ, հայերը հիւպատոսների միջոցով յայտնում են, որ նոքա պատրաստ են զինաթափ լինել և մինչև անգամ հեռանալ քաղաքից: Եւ արդարեւ, նոյն գիշերը (յունիսի 8—9) մօտ 1500 երիտասարդ հայեր, որը զինուած, որը անզէն, դուրս են գալիս Այգեստանից իւրեանց երեք պարադուլիսների առաջնորդութեամբ և դիմում են դէպի լեռները, ոչ ոք չի վստահանում նոցա հալածել: Այգեստանի բոլոր ընակիչները պատսպարուել էին հինգ տեղ՝ Անգլիական, Ռուսաց և Պարսից հիւպատոսարաններում, բողոքական և կաթողիկէ միսիօնարների մօտ և նոցա դրացի տներում: որոնց վերայ ծածանուում էին օտար պետութեանց դրօշակները: Իսկ բողոքովին անպաշտպան մնացած քաղաքը (Այգեստանը ամենահեռաւոր թաղն է) մատնուած էր քրդերի, տաճիկների և բօշաների անգթութեանը: Քաղաքը երկու օր շարունակ կողոպտուում էր:

Վիւրակէ (յունիսի 9), Ալիլիամսը և Ռէյնոլտը ներկայացնում են իւրեանց պատրաստած աղերսագիրը ի տես Սայիդ—Էդգին փաշայի: Սա չի հաւանում և աղերսագրի խմբագրութիւնը փոխուում է. երկրորդն էլ հաւանութիւն չի գտնում երրորդը հազիւ թէ գոհացուցիչ է ձանաչուում: Հրաւիրուած պատուաւոր հայերը ստորագրում են այդ թուղթը և նա ուղարկուում է սուլթանին: Այս աղերսագրի մէջ հայերը շատ գովերտներ շոյալելով Սայիդ—Էդգին փաշայի արժանեաց մասին, խոստովանում են, որ ապստամբութեան պատճառը եկուոր զրգոյններն են եղել, որոնք մի շարք անկարգութիւններ առաջ բերին և որովհետեւ այդ չարագործները արդէն հեռացել են, ուստի և հայերը խնդրում են վերականգնել կարգն ու խաղաղութիւնը: Այսպիսով կոտորածի յանցանքն ընկաւ հայերի վերայ, Բայց և այնպէս ոչ հայերի այս խոստովանութիւնը, ոչ էլ նոցա աղերսագիրը հետեանք չունեցան, սպանութիւնները և աւարառութիւնը չդադարեցան: Միայն Այգեստանի մի քանի կնիքոնական փողոցները ազատ մնացին կողոպտուելուց, այս թագի միւս մասը, ուր մօտ 3000 տուն կար, բոլորովին աւերուեցաւ: Այրուեցան աւելի քան 600 երկ և եռյարկան տներ, Հայոց—ձորի միւս երեսի վերայ գտնուող Ս. Յակովբայ և Հայկազանի վանքերը զարմացական և այլ շինութիւններով այրուեցան: Յայն—կոյս ձորի գեղեցիկ փողոցը ուր գտնուում էր այն տունը, որի մէջ ծնել Հայոց Աւհ. Վաթուղիկոսը, աւերակների կոյտ է դարձել: Տաճիկները իւրեանք զարմանում են կողոպտած գոյքի քանակութեան վերայ: «Այս ինչ անշնորհակալ ազգ են հայերը, ասում են նոքա, դիզել են այսքան հարստութիւն շնորհիւ միւր կառավարութեան և դժգոհ էլ են»: Միայն Այգեստանի վնասը աւելի քան մի միլիոն տաճիկական ոսկի են հաշուում, չհաշուած այրուած տների գինը:

Այս բոլորը կատարուում էր Այգեստանում: քաղաքը փոքր ինչ աւելի էր պաշտպանուած, շնոր-

Տիւ չեղած զգրի գնդապետ Էմին աղայի ջանքերի Երբ Այգեաստանում գնդապետ Հալիմ էֆենդին ամբոխին հրամայում էր ասելով՝ զարկեցէք, կողոպտեցէք, նորա պաշտօնակից Էմին աղան հրամայեց կրակ բանալ ամբոխի դէմ, որ մոտադրուում էր յարձակուել բազարի վերայ և իւր ձեռքով մի մարդ սպանեց, Շնորհիւ նորա բազարը և քաղաքի կենդանական մասը միւս մասերից պահաս վնասուեցան, Այստեղ կողոպտուեցան 15 տուն և 150 խանութ, այն էլ գաղտնի:

Երեքշաբթի, յունիսի 10-ին, անգուսպ ամբոխը հասնում է արդէն հիւպատոսական թաղերին, Ռուսաց հիւպատոսարանի դիմացի տունը, մինչև անգամ նորան կից եղածները կողոպտուելուց յետոյ այրուում են, Ցապարների օգնութեամբ փորձում են խուժել հիւպատոսարանին կից տունը, ուր ազատութիւն էին գտել հազարաւոր մարդիկ Ռուսաց ծածանուող դրօշակի տակ, Բարեբաղդաբար, յարձակողները յետ են մղուում:

Ձինուած ամբոխը յարձակումն է գործում նաև անգլիական հիւպատոսարանի և միսսիօնարների տան վերայ, ուր ծածկուել էին կանայք և երեխայք: Անգլիացուց Հիւպատոսը ծածկելով տաճկական սպայական ֆէսը և հրացանը ուսին բարձրանում է տանիքի վերայ, Զարհուրելի վայրկեան, Աւելի քան 15,000 երեխայոց և կանանց կեանքը մաղից էր կախուած, Հիւպատոսի երեսը սարսափ է արտայայտում: Նա լաւ գիտէ տաճկաց կատաղի սարսափելի մոլեռանդութիւնը, Երկու օր առաջ մի ուսմբ գիպչելով անգլիական դրօշակին, ծակել էր հիւպատոսարանի պատը և ընկել նորա ննջարանը, բայց բարեբաղդաբար չէր պայթել, Հիւպատոսը հրամայում է իւրեան շրջապատող զինուորներին կրակ բանալ ամբոխի վերայ և այդպիսով ստիպում է նորան յետ մղուել դէպի միւս փողոցը:

Երկուշաբթի (կոտորածի 8-դ օրը) լսվում են մայրուղուսի ձայները (հրաւէր հանգստեան), աւարառութիւնը և հրկիզումը դադարում են, հայոց թաղերը շրջապատվում են զինուորներով, Մի քանի օր ապահովութեան վերայ հսկող զինուորները շարունակում են վերջացնել ամբոխի կիսատ թողածը, ըստ երևոյթին կարգը փոքր ինչ վերականգնեցաւ, բայց հայերը չէին վստահանում նորաշէնի և հիւպատոսական տների շրջակայքից դուրս ելնել:

Քաղաքը քարուքանդ անելուց յետոյ իւրեանց տեղերը վերադարձող համրիկէն և քրդերը յարձակվում էին անպաշտպան գիւղերի վերայ:

Մի քանի գիւղերում բոլոր բնակիչներին կոտորել են մինչև վերջին մարդը, Փոքր ի շատէ աչքի ընկնող շէնքերը այրուած և քարուքանդ են եղած, որոնց մէջ նաև եկեղեցիները և վանքերը, մինչև անգամ հռչակաւոր Աարաբայ վանքը այժմ աւերակների կոյտ է դարձել:

Առաջնորդարանում, հիւպատոսարաններում, միսսիօնարների մօտ և այգիների մէջ պատսպարուել են 25,000 հոգի, Աւելացրէք սոցա վերայ 15,000 քաղաքացիներ, որոնք կորցրել են իւրեանց բոլոր կարողութիւնը, Եւ այս ռազմութիւնը առանց կերակրի, կիսամերկ ապրում է բացօդեայ, անսպառ և ինչով որ պատահի՝ խոտով աւելացուկներով:

Ես ինքս իմ աչքով եմ տեսել, թէ ինչպէս սովեալները կռվում էին միմեանց հետ չամիչի կրնձեռի համար:

Ժողովուրդը չգիտէ իւր զլին գալիքը, Գիւղերից մէկը միւսից աւելի զարհուրելի լուրեր են հասնում....

Մ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Կոնդակ յանուն Սինոդի Ս. Էջմիածնի, թ. 914, որով պատուիրի զտոկոսիս 9000 ռուբլեաց, կտակելոց ի ժառանգաց հանգուցեալ Գ. Փրիդոնեան, ամ ըստ ամէ յանձնել վարչութեան ձեմարանի:

— Ծանուն Սինոդի Ս. Էջմիածնի թ. 926 որով պատուիրի կարգադրել զի ծուխն երրորդ քահանայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Եւսիսուոյ յանձնեցի նորընծայ Տ. Երեմեայ քահանայի Ապրիլեան:

— Ծանուն Մարգասիրական ընկերութեան Բագուայ, թ. 927, որով պատուիրի ըզտոկոսիս 30,000 ռուբլեաց, կտակելոց ի ժառանգաց հանգուցեալ Թումայեանի և 10,000 ռուբլեաց Ադամեանի, առաքել ամ ըստ ամէ վարչութեան ձեմարանի:

— Ծանուն վարչութեան ձեմարանի թ. 934, որով պատուիրի ստանալ ի Սինոդէն զտոկոսիս կտակեալ գումարին Փրիդոնեան և մատակարարել զայնս Մուշեղ սարկաւազի, որ ունի երթալ ի Դուսաստան առ ի յուսանիլ զիրաւաբանական գիտելիս և մանաւանդ գեկեղեցական իրաւագիտութիւնն: Եւս ստանալ ի Մարգասիրական ընկերութենէ Բագուայ զտոկոսիս գումարաց Թումայեան և Ադամեան և մատակարարել վարդապետացն Տ. Եղնիկի և Թուսկան, որք ուսանելոց են զաստուածաբանական գիտելիս և Տ. Կոմիտասի, որ ուսանի զեկեղեցական երաժշտութիւն: Ընդ նըմին և պարտիք դնին ի վերայ վարչութեան հետեւի ընթացից ուսման չորեցունց և հրահանգել զնոսա:

— Ծանուն Գեր. Առաջն. Տփղեաց Տ. Գէորգայ Արքեպիսկոպոսի թ. 959, որով ազատ կացուցանի Տ. Մեսրոփ քահանայն Մելեան ի պաշտօնէ թեմական տեսչութեան եկեղ.— Տիւ. Դպրոցաց հայոց վիճակին Տփղեաց ի 1 սեպտեմբերի տարւոյս:

— Ծանուն Տ. Վրթանէս քահանայի Տ.

Գէորգեան Ալեքսանդրապօլու թ. 963, որով
շնորհին նմա իրաւունք կրելոյ զկամիլակայ:

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան
դպրոցին Հայոց Սիմֆերոպօլ քաղաքի, թ.
1006:

— Օրհնութեան թ. 1009 յանուն Յով-
հանու Բունեաթեան:

— Օրհնութեան թ. 1010 յանուն Գա-
սար աղայի Կարապետօղլեան:

— Եանուն Ամեն. Ս. Պատրիարքի Կ.
Պօլսոյ Տ. Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի թ. 1054
որով վաւերական համարի երկրորդ պատկ Յա-
կովբ աղայի Մուրադեան ընդ Հռիփսիմէի և
ժառանգք օրինաւոր, իսկ առաջին պատկն լու-
ծեալ:

— Եանուն Տ. Յակովբ քահանայի Տ.
Գրիգորեան Երեւանցւոյ թ. 1094, որով շնորհին
նմա իրաւունք կրելոյ զոսկեղօծ խաչ լանջական:

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան
ս. Թէոդորոս Եկեղեցւոյ Ծոր Եսխիճեանի
թ. 1098:

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան
դպրոցին Հայոց Խարասուբազարի թ. 1899:

— Եանուն Տ. Միքայէլ վարդապետի
Սիւրբանի ս. Երուսաղեմի թ. 1115, որով շնոր-
հին նմա իրաւունք կրելոյ զխաչ վարդապետա-
կան ականակոռ:

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան
օրիորդական դպրոցին ս. Լուսաւորիչ Եկեղեց-
ւոյ Ծոր Եսխիճեանի, 1138:

— Հաստատութեան Հոգաբարձութեան
օրիորդական դպրոցին ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ
Թեւալ քաղաքի, 1139:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿՐՈՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

1. Մեղքի բռնութիւնը	Կ. Վ.	543
2. Հաբէշները եկեղեցին		548
3. Կրկին քնութեան խնդիրը	Կ. Վ.	553
4. Եսեշքեան Զրոյսոյ		564

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԵՏԱԿԱՆ

3. Սգոյ օրեր	Յ. Յովհաննիսեան	569
6. Պարթեւները Պարսկաստանում	Ն. Զ.	570
7. Եւրոպական նոր հրատարակութիւններ Կ. Վ.		573

ՄԱՆԱԿԱՆԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

8. Դպրոցական բժշկի կարիքն ու նրա պարտքերը	Ն. Զ.	576
9. ՄԱՆԱԿԱՆ		579

ԱԶԳԱՅԻՆ

10. Եսեշքեան ԶԱՅԱՏԱՆԵԱՅ		580
Մայր Աթոռ		
ՏԱԾԿԱՆԱԿ		

ՊԵՏԱԿԱՆԱԿ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ՅԱՆՆԱԿԱՆ.

Յիշատակ դատաւնքաց Դորիա եւ Եմոնիկայից.

ՄԱՏԵՆԱՍՕՍՈՒԹԻՒՆ.

ՅԱՅԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.

ՅԱՆՆԱԿԱՆ ԱՐԱՐԱՏԻ 1896 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍ.

ՅԻՇԱՏԱԿ ԴԱՏԱԿԱՆ ԲԱՅ

ԳՈՐԻԱ ԵՆ ՇՄՈՆԻ ՎԿԱՅԻՅ

ՈՐ ՎԿԱՅԵՑԻՆ ՅՈՒՌԱՆԱԿ

Յամի վեցհարիւրերորդի հինգետա-
սաներորդի թագաւորութեան Ալեքսանդ-
րի¹ Մակեդոնացւոյ որ է ամ ու-
թերորդ² թագաւորութեանն Դեոկլի-
տիանոսի որ թագաւորեաց զինն և տասն
ամ ի հիւպատոութեան յամին ութ և
տասներորդի³ Մաքսիմիանոսի [Ա455a]
վեցերորդի և ի քաղաքապետութեան
Նաբա և Արգարու որդւոյ Զորայ⁴
յամն Կոնստանտինոպոլի Ուլաչայի արար
Դեոկլիտիանոս⁵ հալածումն քրիստոնէ-
ից⁶ յամենայն տեղիս իշխանութեան իւ-
րոյ. այնպէս զի քահանայք սուրբ չա-
րաչար հարկաւք տանջեալ լինէին և զըս-
տերք սուրբ ուխտին յանարգանս խայ-
տառականաց տուեալ լինէին. և ոչ էր
խաղաղութիւն այնմ որ երանէր և որ
մտանէր յերեսաց օրամտութեան նեղին,
որ նեղէր զնոսա զոհել:

Հրաման թագաւորութեանն ստէպ
սա[Բ396a]էպ թագաւորեալ էր ի վերայ
բազմաց, և ահ և երկիւղ⁷ լուծեալ ի
վերայ նոցա. և առաւել ընդ այս երկնչե-
ին, թէ գուցէ վասն մարմնոյ ուրացի
ոք ի հաւատոց ի կենաց իւրոց որ ի
Քրիստոս: Քանզի զայս փոյթ յանձին ու-
նէին հալածիչքն, զի ի Քրիստոսէ ար-
քայէ ուրացին, և ԶԼս կուռս նզովեալս
խոստովանեցին, և ամենայն ոք⁸ որ զը-
նիցէ կամ զնոյ տացէ խուսկս⁹ նմա
արկանիցեն:

1 Ա „Աղեկսանդի“ 2 Ա „ուծերորդ“ 3 Ա „ուծ եւ
ի տասներորդի“ 4 Ա „զորայ“ Բ „զորայ“ 5 Ա „Դեոկ-
լիտիանոս“ 6 Ա „քրիստոնէից“ սոյն ուղղագրութեամբ
յամալ:

7 Ա „երկեղիւղ“ 8 Ա „խոստովանեցին եւ ամենայն
որ ոք“ Բ „խոստովանեցին ամենայն ոք եւ ամենայն որ ոք“
9 Ա „խուսկ“ 10 Ա „ի գեղձ գգնաղ“

35 Դսկ Գորիա սուրբ ի Մարգեգետմա գեղ-
ջէ, Եմոնա սուրբ ի Գգնադա գեղջէ, 40
զորոց չարախաւս եղեն առաջի դատա-
ւորի աշխարհին. քանզի լուան զնոցանէ
40 ի թէ որչափ փոյթ յանձին ունին նոքա
վասն երկրպագուաց Բրիստոսի, որ էին
ի գեաւղան շուրջ զնոքաւք. զգուշացու-
ցանէին զնոսա և ասէին, թէ Զգոյշ լի-
ւորւք կենաց ձերոց և մի՛ երկնչիք ի սպառ-
նալեաց հալածչացն, զի Ելանէ հոգի
45 նոցա և դառնան ի հող իւրեանց և յայ-
նըմ առուր կորիցեն ամենայն խորհուրդք
նոցա չարք որ վասն մեր: *

Եւ իբրեւ լուաւ դատաւորն զայս ա-
մենայն, առաքեաց և ետ ածել զերկոսին
36 զնոսա հանդերձ այլ բազում մարդկամբ, 1
բայց կէսք ի նոցանէ քերեցան և զնացին
ի տունս իւրեանց, և որք ոչ տանջեցան
և քերեցան՝ ինքեանք իսկ հալածիչքն
թոյլ ետուն նոցա 2 և արձակեցին զնո-
սա ի տունս իւրեանց, և մնացին Գորիա
35 և Եմոնա ինքեանք միայն, զի զնոսա մի-
այն արգելին:

Բայց քաջալերէին ի միտս իւրեանց և
ի խորհուրդէն զի լուան եթէ քանի լն-
կերք հազարդ են 5 նոցա յայլ գաւառս,
60 Եպիփանէս և Պետրոս Պամփիլոս 3 հան-
դերձ այլաւք բազմաւք ի Ենսարէ ի Պա-
ղեստինէ գաւառէ, Տիմոթէոս ի Գաղա
Փղշաացւոյ, Պաւղոս յԱղեկսանդրիա 5
65 մեծ Սիքեմ ի Նիկոմիդիա, 6 Փիլիպպոս
ի Հերոփիանուպաւլիս, Հարմէ և ընկերք
իւր ի Մծբին, Պետրոս ի Մելիտինէ. և
այլ բազումք, որ իբրեւ զնոսա, որք պը-
սակեցան վկայութեամբ:

70 Հրամայեաց Մուսիսիանոս դատաւոր,
որ էր յՈւռհա, զի ածցեն առաջի նորա
զԳորիա և զԵմոնա վկայս. և սկսաւ ա-
սել ցնոսա 7 այսպէս. [Ա455b]

75 Տեարք մեր թագաւորք հրաման ետուն
ինձ, զի զոհեսջիք պատկերին այսմիկ, որ
կոչի Զեւս, զի արկանիցէք կնդրուկս ի վե-
րայ բազնիս, որ եգեալ է առաջի նորա,
և զի ի բաց կայցէք դուք ամենեքեան
ի քրիստոնէութենէդ յորում կայք. քան
80 զի մոլորեալ էք դուք, զի ոչ խոստովա-
նիք թէ գոն դիք:

1 A, մարդկամբ: 2 A չիք 3 A, են հաղորդ:
4 A, Պամփիլոս: 5 A, յաղեքսանդրիա: 6 A, ի Նիկոմե-
ի կոմոնիա, Ա, ի Նիկոմեդեա: 7 Ա, ըցնոսա: սոյն ուղ-
ղագր. յամախ:

* Սաղմոս ԺԽԵ, 4.

Եմոնա ասէ. Ոչ եթէ մոլորելով մո-
լորեալ եմք մեք, քանզի ի ճշմարտու-
թեան կամք մեք. և զհաւատս մեր և
55 զքրիստոնէութիւն, որ է կեանք մեր,
քաւ լից[Յ396b] ի մեզ թողուլ, և փայ-
տեղէն պատկերիդ՝ զոր արարեալ է 8 հիւ-
սան և բեւեռեալ բեւեռաւք դարբնի՝ ոչ
արկանեմք մեք խուսկս, որ է դործ մոլո-
90 րութեան և տանի ի կորուստ. և զմի աս-
տուած ամենայնի որ են 9 ոչ բարկացու-
ցանեմք, և ոչ փոխանակեմք ընդ նորա
պատկերս ձեռագործս մարդկան, զայն,
որ շնորհաւք իւրովք փրկեաց զմեզ ի մո-
95 լորութենէ ի ձեռն Յիսուսի Բրիստոսի
որդւոյն իւրոյ սիրելոյ, 10 և լուսոյ մե-
լոյ և փրկչի և բժշկչի և 1 կենարարի
կենաց մերոց:

Դատաւորն ասէ. Թագաւորք հրաման
100 ետուն այսպէս և հարկ է զի լիցին կամք
նոցա փութապէս:

Գորիա ասէ. Լուար դու և ի մէնջ. մեք
զհաւատս մեր ոչ թողումք և զկամս մարդ-
կան, որ նման են ձեզ, ոչ առնեմք, այլ առ-
105 նեմք մեք զկամս հաւրն մերոյ որ յերկինս
է և զսիրելոյ նորա Յիսուսի Բրիստոսի
այն որ ասացն թէ Որ խոստովանի յիս ա-
ռաջի մարդկան, և ես խոստովանիմ զիս
առաջի հաւր իմոյ որ յերկինս. և ամենայն
110 որ ուրանայ զիս առաջի մարդկան, ուրա-
ցայց և ես զիս առաջի հաւր իմոյ և հրեշ-
տակաց 2 նորա: *

Դատաւորն ասէ. Ոչ այսուհետեւ ե-
գեալ է ի միտս ձեր առնել զկամս թա-
115 գաւորաց և զոհել դիցն:

Եմոնա ասէ. Մեք առնեմք զկամս ար-
քային արքայից, որ յերկինս է, և զաւ-
ծելոյ 5 նորա Յիսուսի Բրիստոսի փրկչին
մերոյ. և զայս կամս հիթանոսութեան
120 մեղաց ոչ առնեմք մեք:

Դատաւորն ասէ. Եթէ յայդ միտս կայք,
մեռանիք դուք ըստ հրամանի թագաւո-
րաց, որ հրամայեցին այսպէս:

Գորիա ասէ. Ոչ եթէ մեռանելով մե-
ռանիմք մեք որպէս և կարծէք դուք,
այլ կիւով կեամք, որպէս և հաւատամքս
125 իբրեւ առնիցեմք մեք զկամս բարերար
արարչին մերոյ. ապա եթէ զկամս թագա-
ւորաց առնեմք՝ ճշմարտիւ մեռանիմք որ-

8 A չիք 9 A, որէն: 40 A, սիրելոյ:

1 A չիք 2 A, հրշտակաց: 5 Ա, զաւծելոյ:

* Աւետ. Մատ. Ժ 32. Դուգ. ԺԲ, 8, 9.

130 պէս ասացերդ. և եթէ նա սպանանէ
չիք ոք որ կարէ կեցուցանել. և եթէ դու
սպանանես զմեզ, ի հրամանէ թագաւորաց
որպէս ասացերդ, յուսացեալ եմք ի նա
զի կեցուցանէ զմեզ. քանզի նորա են եր-
կոքեան աշխարհք, և մեք վասն անուան
նորա ահա տամք զմարմինս մեր ի սպա-
նումն, որպէս զի կատար[Ա456a]եսցի ի
մեզ պատուիրան կենարարին մերոյ:

Ծւ. հրամայեաց դատաւորն Ծւետոս
140 դահճապետի տանել՝ զերկոսեան և ար-
դելու ի բանդի, ուր արգելեալ էին ըն-
կերք իւրեանց ի փուակայի միջ որ կոչի
Բեթ[Թ]իկա, ընդ երիցունս և սարկաւա-
գունս ընկերս իւրեանց, որ էին անդ
145 ի կապանս:

Ծւ առաքեաց Դիողիտիանոս՝ արքայ
զինի՝ Մուսիսիանոս դատաւորի. և չո-
քաւ նա յԱնտիոք առ նա. 7 և հրաման
եա նմա թէ զիարդ դատեսցի զերիցունս
150 և զայլ քրիստոնէայսն, որք ոչ առնուն
յանձն զոհել:

Իբրեւ եկն Մուսիսիանոս դատաւոր
ի թագաւորէն յՈւռհայ առաքեաց ետ
ածել զԾմնա և զԳորիա ի փուակայէ
անտի, 8 ուր արգելեալ է[Բ397a]ին հան-
դերձ զինորաքն, որ պահէին զնոսա անդ:
Իբրեւ մտին երկոքեան և կացին առա-
ջի դատաւորին՝ սկսաւ դատաւորն խաւ-
սել այսպէս.

160 Ասէ. Տեառք մեր թագաւորք հրաման
եառուն ինձ այսպէս, զի զոհեալիք պատ-
կերիս այսմիկ և արկանիցէք կնդրուկ
ի վերայ բազմիս զոր եղեալ է առաջի
Ձեւս զից, զոր դուք իսկ տեսանէք, և
165 զի նուիրեցայք՝ առաջի նորա զինի. և
որ ոչ դնէ առաջի նորա զինի և ոչ ար-
կանէ խուսի և կնդրուկ առաջի Ձեւս
զից, ի վերայ ատրագոյն կրակարանաց որ
եռացեն ի հոգի՝ հրամայեալ է կացու-
ցանի, 10 զնա և ի վերայ եռանդան բա-
հուց ջրուցեցեց ի սաստիկ բոց հրատի.
և քթովք հրամայեալ է տանջել զձեզ
մինչ ծորեսցին իջցեն ամենայն մարմինք
170 ձեր առաջի ձեր. և քերելով հրամայեալ
է քերել զձեզ, մինչև երեսացին թոքք
175 ձեր. և գունդս կապարիս հրամայեալ է ջե-
ռուցանել և դնել յանթս՝ ձեր, մինչև

ծակեսցի փոր ձեր. և հրամայեալ է դար-
ձեալ՝ 2 կախել զձեզ զբազկաց՝ ձերոց, մինչ
180 ձեղքեսցին և քակեսցին աւշք ձեր ի
թիկանց ձերոց. և ի կապիճս երկաթիս
հրամայեալ է՝ 4 արկանել զմի ոտն՝ ձեր և
կախել զձեզ զնոյն իսկ ոտանէ, որ արկեալն
իցէ ի կապիճս երկաթիս. և այլ դատաւո-
185 տանս մեծ և դառինս հրամայեալ է ինձ
դատել զձեզ, մինչև առնիցէք զկամս թա-
գաւորաց: Արդ մի՛ կայք հակառակ ընդ-
դէմ հրամանի, զոր հրամայեալ է, այլ
զոհեցէք որպէս ասացի ձեզ, զի մի՛ տես-
190 ձիք ի մարմինս ձեր զդառն տանջանս և
արկանիցէք զանձինս ձեր ի խիստ նեղու-
թիւնս:

Ծմնա ասէ. Մեք ի բազմութենէ դա-
տաստանացն փոքր ժամանակեանս՝ զոր
195 համարեցար մեզ՝ ոչ երկընչիմք, այլ եր-
կընչիմք մեք ի դատաստանաց գեհնին, որ
պահեալ է ամենայն ուրացողաց: Ծւ
աստուած մեր, որ վասն անուան նորա
դատիմք մեք առաջի քո, [Ա456b] ի հը-
200 րոյն որ յաւիտենիցն է ապրեցուցէ զմեզ
և ի դատաստանաց քոց՝ տացէ մեզ զաւ-
րութիւն համբերութեան՝ որ փոքր մի
սաստկանան և ապա յետոյ մնան և պա-
կախն. քանզի մինչ ելանէ հոգին ի մարմ-
205 նոյն ցուցանեն զզաւրութիւն իւրեանց և
ապա խափանին և անցանեն. վասն այ-
սորիկ արժան է՝ 6 մեզ համբերել՝ 7 փոքր
սպառնալեաց դատաստանացդ զոր ասա-
ցեր, 8 որպէս զի դոքաւք ապրեսցուք ի
210 հանդերձեալ դատաստանէն, յորում դա-
տեալ լինին որք ուրանան զարարիչն մեր,
Որոց որդին՝ 9 նոցա ոչ մեռանի և հուր
կիզման նոցա ոչ շիջանի: *

Դատաւորն ասէ. Ի բաց փախերուք
245 ի մոլորութենէ անտի, զոր ասացի ձեզ,
և արարեք զկամս թագաւորաց, քանզի
ոչ կարէք համբերել խիստ դատաստան
[Բ397b]ացն զոր հրամայեալ են ինձ թա-
գաւորաց դատել զձեզ, մինչև առնիցէք
220 զկամս նոցա:

Գորիա ասէ. Ո՛չ եթէ մոլորելով մոլո-
րեալ եմք մեք, զի ասեմք եթէ չիք դիք,
և ոչ՝ 10 եթէ ի խաւարի զնամք իբրեւ զեր-
կրպաղուս կոնց, քանզի որդիք եմք մեք
225 լուսոյ և մինչև ի մահ հաստատեալ կամք

4 A „տանեալ“ 5 A „զիողիտիանոս“ 6 ԱԲ „զին“
մնք ուղղում ենք զԱԲ: 7 A „եւ չոքաւ առ նա յԱնտիոք“
8 A „անդի“ 9 ԱԲ „զինուորեցայք“ ուղղում ենք
զի ն ուղղեցայք հիմնուելով ներքեւ ասացուածի վրայ
„արկանել կնդրուկ եւ նուիրել զնի ի վերայ բազմիս, որ
նդեալ է առաջի Ձեւս զից“ տ. 443: 10 Ա „կեցուցանել“

1 A քերեալ եւ նոյն գրքով ուղղած „յոտս“ 2 A „դարձել“
3 A „ի բազկաց“ 4 A „հրամանել ե“ 5 A „ոտս“
6 A „եւ արժան է“ 7 A „համբերեալ“ 8 A „ասա-
ցերդ“ 9 A „որդն“ 10 A չիք
* Մարկ. Թ. 47.

ի հաւատս մեր. և նա վկայէ վասն մեր
եթէ ճշմարիտ եմք մեք այնր բարերար
հոգեւոր որ ետ զանձն իւր փոխանակ մեր
և փրկեաց զմեզ յիշխանութենէ խաւարի
և ապրեցոյց զմեզ ի սատանայէ. այն, որ
աւագիկ ճեպէ զաւրացուցանէ զձեզ ի վե-
րայ մեր, որպէս զի եղիցին կամք նորա
հոգաբարձութեամբ սպառնալեացդ ձերոց
ի վերայ մեր. որպէս արարին զկամս նո-
րա այնոքիկ, որ հնազանդեցան նմա:
Բայց մեզ գրեալ է, զի Մի՛ երկիցուք
յայնցանէ որ զմարմին սպանանեն և զշուն-
չըն ոչ կարեն սպանանել: *

Դատաւորն ասէ. Ամենայն զի երկայ-
նամիտ եղէ ես առ ձեզ ոչ եթէ զի երկ-
րորիցէք ինձ զբազումսդ ի զրոց ձերոց,
այլ զի առնիցէք զկամս թագաւորաց,
որպէս կանխեցի ասացի ձեզ, և երթի-
ցէք ի տունս ձեր խաղաղութեամբ:

Շմոնա ասէ. Թուսամբ մեք յա-
տուած, որում մեք երկիր պագանեմք,
զի որպէս ասացեր դու մեզ՝ յայսմ ա-
տենէ քում մէ ի ճշմարիտ տունն մեր
երթամք, ուր Աբրահամն է՝ և Ղազար
աղքատ ի գոգ նորա՝ որ նա ինքն է հայր
հաւատոց մերոց, և ի ժամանակեան տա-
ղաւարս մեր այլ ոչ ևս եղեալ է ի մտի
դառնալ և մտանել, այլ երթամք մեք
ի ժամանակէս ամենայն կենդանեաց:

Դատաւորն ասէ. Ոչ կամիմ ես եթէ
որում ակն ունիք դուք՝ եղիցի ձեզ ի
ձեռաց իմոց և վասն այսորիկ երկայնա-
մտեմ ընդ ձեզ և լսեմ զամենայն ինչ,
զոր խաւսիք դուք, զի հաւանիցէք ինձ
և առնիցէք զկամս թագաւորաց. քանզի
կարէի ես ըստ իշխան[Ա457a]ութեանն
զոր ունէի և հրամայեալ էր ինձ ի թա-
գաւորաց, զի փութացայց վասն տանջա-
նաց և կտտանաց ձերոց և չարչարանաց
մարմնոց ձերոց:

Գորիա ասէ. Բազում անգամ ²
լուար ի մէնջ, եթէ բանք մեր ճշ-
մարիտ են և հաւատք մեր մի են, և
ոչ զոհեմք մեք, քանզի և պատուիրեալ
իսկ է մեզ, զի Եղիցի բանն մեր՝ այոն ⁵
այո և ոչն ոչ: **

Իբրեւ ետես դատաւորն թէ ոչ առնուն
յանձն զոհել, հրամայեաց Եւիտոս դահ-

275 ճապետի, զի կապեաց զերկոսեան զբազ-
կաց իւրեանց ի վեր և պրկեցեն դար-
ձեալ զոտս նոցա ի վայր: Եւ կախեցին
զերկոսեան ըստ հրամանի դատաւորին և
պրկեցին զնոսա յոյժ: Եւ այնպէս կա-
280 յին կախեալ յերկց ժամուց մինչև ցութ
ժամ [Բ398a] և բնաւ ամենեւին ոչինչ
խաւսեցան, այլ ի լուութեան էին յայ-
նըմ ամենայն ընդ յերկար՝ կախադանին:

Իբրեւ լուաւ դատաւորն յոյժ զարմա-
ցաւ ընդ անչափ համբերութիւնն վկա-
285 յիցն. հրամայեաց դահճապետին հար-
ցանել զնոսա մինչդեռ կախեալն կային
տեսանել թէ առնիցեն զկամս թագաւո-
րաց, իջուցէ զնոսա և արձակեցէ ի
նեղութենէ իւրեանց: Եւ մատեաւ առ
290 նոսա դահճապետն և սակաւ հարցանել
զնոսա բարձր բարբառով. Հաւանեցա-
րո՞ք դուք առնել զսատ թագաւորաց:

Շոքա՝ քանզի ոչ կարէին խաւսել յու-
շաթափութենէ բազկաց իւրեանց՝ ակ-
295 նարկէին և եթ զլիտովքն ի վեր կոյս, թէ
ոչ առնումք յանձն:

Իբրեւ թոյլ ետուն հարուստ ժամս և
ձանձրացան և այնոքիկ, որ կային անդ
և տեսանէին, հրամայեաց դատաւորն
դահճապետին իջուցանել զնոսա ի կա-
300 խաղանէն և տանել տրկանել ⁵ ի գուր մի
խաւարային, որ կոչի վիրապ, և հար-
կանել զերկոսին ոտս նոցա ի կոճեղ մին-
չև ցառաւաւտն:

305 Եւ իբրեւ լուսացաւ՝ արձակեաց զոտս
նոցա ի կոճեղէն և տարաւ արգել զնոսա
ի գուրն խաւարային, և ծեփեցին զերգ
և զգուռն գրին, զի մի՛ տեսցեն լոյս գե-
րիս աւուրս, ի հրոտից ամսեան և էր ա-
340 մաբն, և ոչ հաց ոք տարաւ նոցա և ոչ
ջուր արբին:

Եւ զինի երկց տուրնջեան և երկց զի-
չերոյ ⁶ զի ոչ տեսին նոքա լոյս, բացին
զդուրս գրին յերեսաց նոցա և պահե-
315 ցին անդէն ի նոյն գրի, ուր արգելեալն
էին զնոսա, զհրոտից ամիս ի գլուխ և
զնաւասարդի և զհոռի, մինչև ի չորեք-
տասաներորդն ⁷ քաղոց:

Եւ առաքեաց դատաւորն և ետ ածել
առաջի իւր զերանելիսն և ասէ ցնոսա.
320 Արարէք զկամս թագաւորացն:

1 Բ չեք 2 ԱԲ „անկամ“ 5 Բ „այոն“

* Մաթ. Ժ, 28. ** Մատ. Ե, 37.

4 Բ „ընդ երկար“ 5 Բ „արկանել զնոսա“ 6 Ա „գե-
չերոյ“ 7 Բ „ե չորեքտասաներորդն“

Գորիա ասէ. Բան մեր և հաւատք մի է, բայց դու զոր ինչ հրամայեալ է քեզ ի թագաւորաց արա՞ վաղվաղակի,⁸ զի ի վերայ մարմնոյ ունիս իշխանութիւն զու, բայց ի վերայ հոգւոյս մերոյ տէր իւր միայն է⁹ իշխան:

Եւ հրամայեաց դատ[Ա457b]աւորն, զի դարձեալ միւսանգամ կախեսցեն զնոսա զմիոյ ոտանէն զլիւիվայր: Եւ արկին զկապիճն երկաթի յոտն¹ Շմոնայ և կրկնեցին զծուռնին նորա իբրև զուղտու², և³ արկին աւղ երկաթի ի ներքոյ ծնկին ի վերոյ քան զկապիճն երկաթի: Եւ վերացուցին և կախեցին զՇմոնա զլիւիվայր զմիոյ ոտանէն, յորում արկին զկապիճն:⁴ Բայց զԳորիա՝ տեսին զի հիւանդ էր և տկար մարմնով՝ զնա ոչ կախեցին յայնմ ժամու: Եւ այնպէս կայր կախեալ Շմոնա զմիոյ ոտանէն⁵ յերկուց ժամուց մինչև ցշինգ⁶ ժամն:

Եւ ասէին ցնա⁷ զինուորքն, որ պահէին զնա. Արա⁸ [Բ398b] զկամն թագաւորաց և արձակեսցեն զքեզ յայդ դաւըն նեղութենէդ: Եւ ոչ խնայեաց ի մարմին իւր և ոչ խոտացաւ և ոչ բան մի ի շրթանց:

Եւ⁹ մինչդեռ կախեալ կայր զլիւիվայր՝ աղաւթս մատուցանէր և ասէր. Դու ես երկրպագեալ հայր տեսա՞ն մերոյ Յիսուսի Զրիստոսի, զի ճնճողեկ յորդգայթ առանց քո ոչ անկանի. դու ես որ ետուր զաւրութիւն յԱբրահամ սիրելին քո, որպէս զի համբերեսցէ փորձութեան իւրում և Յովսէփ առաքինի, որ ապրեցաւ ի տիկնոջէ՝ Դէւլմէ. և ի Մովսէս, որ համբեր յամառութեան¹⁰ առաջին ժողովրդեանն. ¹ և Եսէիթայի, որ սպան զմիւսամաւր զուստրն. և ի Դաւիթ, զոր հալածեաց Սաուղ արքայ.² և ի Դանիէլ և յեղբարսն իւր ի մէջ Բաբելոնի. և ի Շմաւոն վէմ: և ի Պաւղոս առաքեալ. և ի Ստեփանոս վկայ. և յամենայն խոստովանողսն,³ որք ետուն զմարմինս իւրեանց ի սպանումն խոստովանութեամբ և յաղթեցին ակոյանին, որ մարանչէր

8 Բ „վաղվաղակի“ 9 Բ չիք 10 Ա „միւս անկամ“
1 Ա „յոտան“ 2 Բ „զուխտու“ 5 Բ չիք
4 Բ չիք „երկաթի: Եւ վերացուցին եւ կախեցին զՇմոնա զլիւիվայր զմիոյ ոտանէն, յորում արկին զկապիճն“
5 Բ „զմի ոտանէն“ Ա „զմի ոտանէն“ 6 Ա „ցշինգ“
7 Ա „քցնա“ 8 Ա „արա“ 9 Բ չիք 10 Բ „յամառութեան“
1 Բ չիք „առաջին ժողովրդեանն“ 2 Բ „արքա սաուղ“
3 Բ „խոստովանողս“

ընդ նոսա. ելին յաշխարհէ բարի վկա յութեամբ:

Դու տէր իմ⁴ առնր ինձ զաւրութիւն համբերել⁵ յայսմ ժամու փորձութեանցս. քանզի դու միայն գիտես քանի՞ նեղէ զիս ակոյանն ցաւաւք մարմնոյս, զի խոստացայց, որպէս զի տայց զբերան իմ և արկցէ զիս, զի ելից ի ճամարութենէ հաւատոց իմոց զոր ունիմ առ քեզ, և շիջանիցի ճրագ իմ որ լուսաւորեցաւ իւղով աւծելոյ⁶ որդւոյ քո Յիսուսի Զրիստոսի տեսա՞ն մերոյ:

Բայց զամենայն, զոր ասաց Շմոնա, ի զրի առնէր դպրապետն հրամանաւ դատաւորին, զի կայր առ նմա մինչդեռ կախեալն կայր:

Եւ իբրև ետես դատաւորն, եթէ ոչ լինի խոստ դառնալոյ յութեան յիւրմէ, հրամայեաց զահապետին իջուցանել զՇմոնա ի կախաղանէ անտի և տանել արգելուլ զերկոսեան ի գուբն յորմէ ելին: Եւ մատեաւ զահապետն և իջոյց զՇմոնա ի կախաղանէ անտի:⁷ Եւ բարձին զահիճքն բառնալով, և առին զնացին ընդ նմա և զԳորիա. և տարան արկին ի գուբն, ըստ հրամանի դատաւորին:⁸

Եւ յաւուրն հինգետասներորդի⁹ քաղոց ամսոյ, յորում լուսանայր երեքշաբթին, ի ժամու զի խաւսեալ էր հաւու [Ա458a] երիցս անգամ¹⁰ յարեաւ դատաւորն և էջ ի տուն դատաստանին ի պառչպամն, որ է առ Բաղաց ձմերոցի: Եւ էր ընդ նմա¹ ամենայն երամականն իւր: Եւ լուցեալ տանէին առաջի նորա ճրագունս և կանթեղս. Ծմուտ և նստաւ ի բեմի² անդ և առաքեաց ութ զինուոր և զզահապետն կոչել զնոսա: Իբրև բարձեալ բերէին զՇմոնա—քանզի ոչ կարէր գնալ յաջոյ ոտանէն, յորում վարեալ էր զուռն երկաթի, և մալեալ էին ջիղք կրկնածի ծնկի նորա. բայց Գորիա թեպէտ ոտիւք իւրովք գնայր, սակայն երկու զինուոր ունէին զնա մի յաջմէ և մի ի ձախմէ,³ մի ի նեղութեանց

4 Բ չիք 5 Բ „համբերեալ“
6 Ա „աւծելու“ 7 Բ չիք „անտի եւ տանել արգելու զերկոսեան ի գուբն յորմէ ելին: Եւ մատեաւ զահապետն եւ իջոյց զՇմոնա ի կախաղանէ անտի“ 8 Բ չիք „տարան“ 9 ըստ հրամանի դատաւորին“ այլ ունի համառօտ եւ արկին ի գուբն: 9 Բ „հինգետասներորդի“ 10 Ա Բ „անկամ“
1 Բ „նմա“ 2 Բ „բեմի“ 3 Բ „ունէին զնա յաջ եւ ձախմէ“

դատաստանի և բանդին [Ք399a] և միւսն
վասն ծերութեան իւրոյ — հրամայեաց
դատաւորն և ածին կացուցին զնա ա-
ռաջի նորա:

445 Ասէ ցնոսա դատաւորն. Խորհեցայք
դուք՝ առնել զկամս թագաւորացն և կայք
և տեսէք զարեւս զայս և ելանէք և եր-
թայք ի տունս ձեր խաղաղութեամբ, որ-
պէս և 4 յառաջագոյն իսկ 1 խոստացայ
420 ձեզ, և տեսանէք դուք զորեարս ձեր և
զստացուածս ձեր. քանզի թագաւորք
հրամայեցին, եթէ Որ զկամս մեր ոչ առ-
նէ 5 զարեւ մի տեսցէ:

Գորիա ասէ. Գիտեմք զի ամենայն մար-
դիկ որդիք են Աղամայ, որ յերկրէ էր
և արարած արարչին. արդ զիմորդ իշխեն
արարածք՝ տեսաք արարելումն 6 անուա-
նել, որ խաւարին և սպառին ի վախճա-
նին ըստ նմանութեան միմեանց: Քանզի
430 իշխանութիւն աստուծոյ մերոյ թագա-
ւորեալ է ի վերայ ամենեցուն և արեգակն
տուաւ ի սպասաւորութիւն՝ ծագել յա-
րեւելից և մտանել յարեւմուտս: Արդ որ-
չափ ետ մեզ արարիչն մեր և արարիչն
435 արեւո՞ւ՝ զնացաք մեք յաշխարհիս այսմիկ
և տեսաք լոյս սորա, և այսաւր զկամս
աստուծոյ մերոյ առնեմք մեք. շատ է ժա-
մանակն, որչափ և տեսաք զսա. քանզի
ահա թէպէտ և այսպէս, սակայն 7 փո-
խեցաք մեք յայսմ բնակութենէ, որպէս
440 և վկայէ բնութիւնս:

Դատաւորն ասէ. Շատ բաւական են
բազում բանք, զոր ասացի ձեզ և ասացիք
դուք ինձ. արդ համառանտ ասեմ ձեզ,
445 հաւանիք դուք այժմ 8 արկանել կնդրուկ
և նուիրել 9 զինի ի վերայ բազնիս, որ
եղեալ է առաջի քեզ զից. կամ թէ
հրամայեցից վասն ձեր, թէ հանցին և
մեռանիցիք ի ձեռն սրոյ, 10 որպէս և հը-
րամայեալ են 1 ինձ թագաւորաց:

Շմոնա ասէ. Զի թէ արասցես մեզ
զայդ, զոր ասացերդ, զի ելցուք և մեռ-
ցուք ի ձեռն սրոյ, եղիցին քեզ վարձք
455 յաւրհանալն աստուծոյ, թէ արասցես մեզ
զայդ, զոր խնդրեցաք ի քէն ի սկզբանէ.
քանզի չիք հնար եթէ զոհեցուք կոռց:

Դատաւորն ասէ. Չէ ինչ այդ հարկ
եթէ մեռանիցիք, այլ արարէք զկամս

460 թագաւորաց և մի՛ մեռանիցիք այդպէս,
[Ա458b] քանզի ոչ կամիմ եթէ մեռա-
նիցիք դուք 2 ի ձեռաց իմոց, և վասն այ-
նորիկ ներեցի ձեզ զայն ամենայն ընդ
յերկար 4 ժամանակս: Եւ լուայ ես զա-
մենայն, 5 զոր խաւսեցայք դուք առաջի
465 իմ զի զայդ զոր խնդրէք դուք մի՛ երե-
ւեցի ձեզ առ ի յինէն: 6

Գորիա ասէ. Մեր մեռանիմք ի յայսմ
աշխարհէ 7 վասն անուան վրկչին մերոյ,
որպէս զի ապրեսցուք յերկրորդ մահուա-
նէ անտի 8 և արժանի լիցուք ճշմարիտ
կենացն, որ յաւիտենից թագաւորեալ են:
Քանզի չեմք մեք լուա քան զառաջին ար-
դարան, ոչ 9 քան զՇմոնոն, որ խաչեցան
զխիւփայլ, և ոչ քան զՊաւղոս, որ զխա-
տեցան ի հռոմ և ոչ քան զՍտեփանոս,
475 զոր քարկոծեցին հրէայքն, [Ք399b] և ոչ
քան զԹովորոս, զոր 10 սպան Ադրիպպաս
արքայ, և ոչ քան զԹովանէս 1 Մկրտիչ,
զորոյ 2 եհատ զգլուխն Հերովդէս, և ոչ
480 քան զայլս բազումս, որք ետուն զմարմինս
իւրեանց ի ամենայն և ի թշնամանս և
ի սպանումն խոստովանութեան 5 փոխա-
նակ անուանս այսորիկ երկրպագելոյ և
սրբոյ 4 Յիսուսի Բրիստոսի:

Դատաւորն ասէ. Ոչ զի երկրորդեա-
485 ջիք 5 առաջի իմ զանուանս հաւատակ-
ցացն ձերոց լուեալ եմ և զաղարեալ ես.
այլ զի զոհիցէք ըստ հրամանի թագաւո-
րաց և ապրեսցիք ի մահուանէ սրոյ, ո-
րում ալն ունիք դուք: 6

Շմոնա ասէ. Անարդ և տկար եմք մեք
քան զամենայն մարդիկ, մանաւանդ յայս-
մանէ թէ կարծեսցուք, թէ հաւանակիցք
և կցորդ իցեմք այնց առաջին արդարոյն
495 համեմատել ընդ նոսա, բայց զոյ մեր մի-
թարութիւն այն, որ ասաց մեզ 7 տէր
մեր, թէ Որ կորուսցէ զանձն իւր վասն
իմ՝ զացէ զնա. * և ճշմարիտ այս է մեզ
թէ պահանջի արիւն մեր ի հալածչաց
500 մերոց:

Դատաւորն ասէ. Տեսանէք դուք, զի
ոչ փութացայ արդէն և հրամայեցի ի վե-
րայ ձեր մահ սրոյ, և ի ներութեան կրա-

4 A չիք 5 A „առնիցն“ 6 A „արարելումն տեսաք“
7 A „թեպետ եւ այս, սակայն“
8 A չիք 9 A „նուիրեալ“ 10 A „մոռանիցիք ի սրո“
4 A „ե“

2 A չիք 3 A „զայդ“ 4 A „ընդ երկար“ 5 A չիք
6 A „առ յինէն“ 7 R „աշխարհ“ 8 A „անտի“ 9 A չիք
10 A „որ“
4 A „զովանէս“
2 A „զոր“ Ա „զորո“ 3 A „խոստովանութե. մի“
4 A չիք 5 A „երկրորդեցիք“ 6 A չիք 7 A չիք
* Մատ. Ժ. 39. Մարկ. Լ. 35

տանացն, զոր հրամայեալ է ինձ վասն
305 ձեր ի թագաւորաց, անփոյթ արարի մին-
չև ցայժմ. բայց տեսէք զգոյշ լերուք,
զուցէ իբրև հրամայեցից զնոսա ի վերայ
ձեր, 8 խոստանայցէք ի նեղութեանց ան-
տի 9 առնել զկամս թագաւորաց, և ես
310 ոչ արարից ողորմութիւն ի վերայ ձեր:

Գորիա ասէ. Զի եթէ չէր եղեալ ի
մտի և ի խորհրդի մերում համբերել ա-
մենայն կտտանաց յորս արկեր դու զմեզ, 10
ոչ այսպէս պատասխանի դարձուցանէաք
315 քեզ. քանզի դռն է դատաստանն, որ
հանդերձեալ է զալ ի վերայ ամենայ-
նի, որ ուրանայ զաստուած, առաւել
քան զայդ, որով դուդ երկեցուցանես
զմեզ. արդ ահա աւասիկ 1 կամք առաջի
320 քո, արա մեզ զամենայն ինչ, զոր հրա-
մայեալ է թագաւորաց, իբրև քրիս-
տոնէից 2 և երկրպագուաց Զրիստոսի.
այն զի չիք ի թագաւորաց, որ ապրել 3
կարէ ի դատաստանէ նորա:

Իբրև տեսին զդատաւորն, թէ յանձն
առնու ի վերայ նոցա զ[Ա459a] հրաժեշտ
մահու, ուրախ եղեն երկոքեան և փա-
ռաւոր առնէին զաստուած, զի արժանի
350 արար զնոսա այնմ զոր խնդրէին ի դա-
տաւորէ անտի, 4 զի մեռցին վասն ա-
նուանն Եիսուսի Զրիստոսի. 5

Իբրև ետես դատաւորն զուրախութիւն
նոցա ընդդէմ սրոյն, յոյժ զարմացեալ
էր 6 ընդ նոսա, 7 թէ ոչ բանիւ անդամ 8
355 յանձն առին նմա առ սակաւ մի ժամա-
նակս. 9 ծափ զծափի սկսաւ հարկանել,
և լուեաց և զադարեաց, և խորհէր թէ
զինչ արասցէ զնոսա:

Ասէ ցնոսա. 10 Դիքն իսկ եղիցին ինձ
340 վիայք, թէ ոչ կամիմ ես, թէ 1 եղիցին
այդ ձեզ ի ձեռաց իմոց, որպէս և յա-
ռաջադոյն իսկ 2 ասացի ձեզ:

Եւ հրամայեաց վասն նոցա և տարան
ի մահ սրոյ ի ձեռն [Բ400a] կառափչի
345 միոջ և տան զինուորս ընդ նմա, զի ել-
ցէ կառափնեցէ զնոսա արտաքոյ քաղա-

քին, ի տեղւոյ, որ 3 հարուստ հեռի իցէ.
վասն մարդկան քաղաքին, զի մի տրամու-
թիւն ինչ լինիցի ի պատճառս նոցա:

350 Եւ իբրև ընկալաւ կառափիչն հրաման
ի դատաւորէն՝ առ զերկոսեան և ել զիշերի
հանդերձ տասն 4 զինուորաւքն ընդ դուռն
արեւմտեայ քաղաքին: Եւ պատահեցան
կռք մի, որ ելանէին ի քաղաքէ անտի, 4
355 և նստուցին զերկոսեան ի կառսն և տա-
րան զնոսա ի լեռանն, որ է ի հիւսիսոյ 5
կողմանէ քաղաքի Երովմանիթա, որ ա-
նուանեալ կոչի 6 Տեղի Դից Կիկայ:

Իբրև հասին անդր, իջուցին զնոսա
360 ի կառաց անտի, յորում նստէինն: 7 Յըն-
ծային և ուրախ էին, զի եհաս ժամ
պսակելոյ նոցա, որում սպասէին: Եւ
խնդրեցին 8 ի կառափչէն և ասեն. Թողա-
ց՝ զմեզ սակաւ մի, զի կացցուք յաղաւթս:

365 Ասէ ցնոսա 9 կառափիչն. Խնդրեմ և
ես ի ձէնջ և աղաչեմ արարէք աղաւթս
ի վերայ իմ, 10 որ մեղանչեմն ձեզ և մե-
ռանիմ առաջի աստուծոյ:

Իբրև կացին յաղաւթս երկոքեան ի
370 միասին՝ և կառափիչն և զինուորքն կա-
յին յետոյ նոցա և մատուցանէին աղաւ-
թս և խնդրէին և նոքա ողորմութիւն
յաստուծոյ:

Եւ ասեն վիայքն երկոքեան 1 ի միասին.
375 Հայր տեառն մերոյ Եիսուսի Զրիստոսի
ընկալ զհոգիս 2 մեր առ քեզ և դու ժո-
ղովեա զմարմինս մեր մինչև յաւր յա-
րութեան քո, այն, զոր դու միայն զի-
տես և որդի քո սիրելի փրկիչ մեր, և
380 խառնեա զմեզ ընդ երկրպագուս քո և
ընդ բանակս վիայից քոց:

Եւ հաւանեցուցին զկառափիչան, 3 թէ
վասն զի զիշեր է այժմիկ և ոչ են մաւտ
որեար մեր և եղբարք, մի՛ վհատութիւն
385 լիցի ձեզ թաղել զմարմինս մեր և ծած-
կել զանդամս մեր 4 ըստ սովորութեան,
որ է յաշխարհի:

Եւ լի ուրախութեամբ էր Շմոնա, դար-
ձաւ հայեցաւ յարեւելս 5 և անկաւ ի վե-

8 Բ „ի վերձեր աննել“ 9 Բ „անդի“
10 Բ „մեզ“ 1 Բ „ահաւասիկ“ 2 Բ „քրիստոսեանց“
3 Բ „որ արգիւնաւ կտրե կամ ապրել“ 4 Բ „անդի“ 5 Բ
„քի յի“ 6 Բ „յոյժ զարմացաւ“ 7 Բ չիք, ընդ նոսա“ 8 Բ
„անկամ“ 9 Բ „նմա սակաւ ժամանակս“ 10 Ա „ըցնոսա“
1 Բ „եթե“ 2 Բ չիք

5 Բ „ուր“ Ա „ուր“ հիւն գիրը ընդ նշանով: 4 Բ չիք
5 Բ „որ ի հիւստ“ Ա „որն հիւստոյ“ 6 Բ չիք 7 Բ չիք „յո-
րում նստեցին“ 8 Բ „խնդրեցին“ 9 Բ չիք Ա „ըցնոսա“ 10 Բ
„ի վերա իմ աղաւթս“ 1 Բ չիք 2 Բ „զոգիս“
5 Բ „զկառափիչն“ 4 Բ չիք 5 Բ „յարեւելս“

590 րայ ծնկաց իւրոց առաջի կառ[Ա459b]ափ-
չին և ասէ խրախուսելով. Մատիւր և ա-
րա՛ որպէս հրամայեալ է քեզ:

Մատեաւ կառափիչն և⁶ վերացոյց
զսուրն: որ ի ձեռին իւրում իջոյց⁷ և
595 հար զնա և ի բաց էառ զգլուխ նորա
և այլ ոչ ևս կրկնեաց:

Եւ անկաւ ի գուճ առ նմին Գորիա ընկեր
իւր⁸ նայեցաւ և նա յարեւելս⁹ և պար-
զեաց զպարանոց իւր առաջի կառափ-
600 չին.¹⁰ և հար զնա միով սրով և այլ ոչ
ևս¹ կրկնեաց:

Եւ մատուցին զինուորքն զմարմինս նո-
ցա մի առ մի թողին զնոսա այնպէս և
ինքեանք չողան մտին¹ ի քաղաքն:

605 Իբրեւ մտանէին զինուորքն ի քաղաքն,²
պատահեցան նոցա ժողովուրդք բազում
մարդկան: Հարցանէին զզինուորսն, թէ
Ո՛ւր կառափեցիք զնոսա: Եւ¹ ասեն. Ի
Տեղի Դից Կիկղայ: Եւ բազում մարդիկ
610 ելին ի խնդիր նոցա, քանզի լուսացաւ
այնուհետեւ:

Եւ ընդ առաջին ժողովոցն, որ ելին,
[A400b] էր⁵ գուստր Շմոնա վկայի: Ե-
լին արք և կանայք և ամփոփեցին զմար-
615 մինս նոցա, և ժողովեցին զհոդ⁴ արեան
նոցա հոգաբարձութեամբ: Եւ բերին բա-
զում խունկս անուշունս⁵ և զմուռս և
պատեցին զմարմինս նոցա կտաւաւք: Եւ
եղին զնոսա յարկեղի միջ մեծի և զարկ-
620 զըն տարան եղին ի գերեզմանի միջ, որ
էր անդ: Եւ ասէին ի վերայ նոցա սաղ-
մոսս և մզրիլայս և փառաւոր առնէին
և աւրհնէին զտէր աստուած մեր վասն
625 ժուժկալութեան համբերութեան⁶ վկա-
յիցն, թէ որչափ նեղութիւնս և կտտանս
անցուցին ընդ նոսա նեղիչքն և նոքա

6 A չեք 7 A չեք, որ ի ձեռն իւրում, իջոյց 8 A չեք, ըն-
կեր իւր 9 A յարեւելս 10 A, սրով

1 չեք 2 A չեք, իբրեւ... ի քաղաքն

3 Ա չեք 4 A զժողով 5 Ա, անոյշունս 6 A, անոյշունս

ի ճշմարտութենէ հաւատոց իւրեանց⁶
ոչ փոխեցան: Քանզի իբրեւ լսէին վասն
այլոց⁷ վկայից, որ պսակեցան ի տեղիս
630 տեղիս, երանի տային նոցա, զի արժանի
եղեն⁸ լինել վկայք Բրիստոսի: Եւ զոր
խնդրէին և ակն ունէին այնմիկ, տուաւ
նոցա ի տեսանէ իւրեանց:

Եւ եղև պսակումն երանելեացն յա-
635ւուրս Կոնստանտինոպոլսի նորուն քաղա-
քի, ի փառս Բրիստոսի աստուծոյ մերոյ:
Ընդ որում հաւր և Հոգւոյն սրբոյ փառք
յաւիտեան: ⁹

Ա-ի յիշատակարան. «Զստացող սորա զՌու-
բեն կուսակրան քահանա յիշեալիք ի սուրբ
յաղաթո ձեր, աղաչեմ. և զանարժան գրողս
ղեկտինս մի մոռանայք, զի և տէր զձեզ յի-
շեցէ:» *

Գալուստ Տ. Մկրտչեան

6 A չեք 7 A չեք, լսէին զայլոց 8 A չեք 9 A չեք, այլ իւր յա-
ւատեան յաւիտենից, ամէն

* Այս վկայարանութիւնն իբրեւ աղբիւր է
ծառայել Ագաթանգեղոսին, Այդ մասին մեր
ուսումնասիրութիւնը, մանրամասն բաղդատու-
թեամբ և գիտողութիւններով, մեզնից անկախ պատ-
ճառներին ստիպուած, յետաձգում ենք Արարատի
յետագայ համարին:

170

ny:

7L~
7M~

v. l.

ԳԼ. Տփ/տիս. 1896.

ՀԱՐԱՆԱՅՈՒՆՆԵՐ.

Բ Ե Յ Ո Ւ Ե Թ Է

Կ Ի Ս Ե Մ Ե Ե Յ Բ Ե Թ Ե Ն Ո Ր Գ Ե Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

(Յուշիս—Դեկտեմբեր)

„Ե Բ Ե Բ Ե Տ“

Ա Մ Մ Ա Գ Ր Ի 1896 Տ Ա Ր Ո Ւ Ա Ն .

Կիսամեայ բաժանորդագինն է Ռուսաստանում 2ր.
Արտասահմանում 2ր. 50կ.

Ա Գ Գ

Առաջարկում ենք „Աղարատի“ բաժանորդներին ուղարկել իւրեանց ձեռն հասցէները խմբագրութեանս, որպէս զի համարներն ուղղակի բաժանորդների հասցէի ուղարկենք եւ ոչ թէ գործակալների ձեռքով:

Սահակ—Մեսրոպեան միջանակաբաշխութիւնն՝ որ բարեյիշատակ Յովսէփ Իգմիրեանցի կողմէ հաստատուած է, պիտի կատարուի յառաջիկայ 1897 տարւոյ Սրբոց Թարգմանչաց տօնի օրը յԱզգային Պատրիարքարանի, ի Կ. Պօլիս: Հետեալս ասու յայտարարութեամբ կը հրաւիրուին այն հեղինակներն ու քանասէրները, որ ունին ազգային լեզուաքննութեան եւ պատմութեան վերաբերեալ երկասիրութիւններ, ձեռագիր կամ տպագիր, եւ կը փափագին մասնակցել միջանակաբաշխութեան, հաճին յուղարկել զայնս յատուկ նամակաւ ի Պատրիարքարան Հայոց ի Կ. Պօլիս մինչեւ ցՅ1 դեկտեմբեր ներկայ տարւոյ:

Տպագիր երկասիրութիւնք հարկ է որ երեք օրինակ յուղարկուին, եւ ձեռագիր մէկ օրինակ՝ որք ետ չեն տրուիր:

20 յունիսի 1896
ի Պատրիարքարանի Հայոց
Կ. Պօլիս:

Մ Ե Յ Բ Ե Բ Ո Ւ Ի Ս Տ Պ Ե Բ Ե Ն Ո Ւ Մ Լ Ո Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

- Ա. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-
ՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ.—Աշխատասիրեց Միաբան (Գ. Տ. Մկրտչեան). զինն է 35 կ.
- Բ. ՏԵՂԱԳԻՐ ԴԵՂԱՐՔՈՒՆԻ ԳԱՆԱԹԻ.—
Գրեց Մեսրոպ Լրբեպիսկոպոս Սմբատեան. զինն է 2 ուրբի:
- Գ. ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ.—Հրատ. Ա. Տ. Մի-
քելեան զինն է 1 ո.
- Դ. ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՒԵԼՅԻ.—Կ. կոստանեան.
զինն է 20 կ.
- Ե. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՄԱՏԱՍԷՐ, ՃԱՌ ԸՆԴ-
ԴԷՄ ԵՐԿԱՔՆԱԿԱՅ.—Հրատ. կա-
րապետ վարդապետ. զինն է 15 կ.
- Զ. ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՍԱՄԵԱՆ ՏԷՐՈՒ-
ԹԵԱՆ, Թ. ՆԷՕԻԳԷ-

քէի.—Թարգմ. Ն. Քա-
րամեան. զինն է 30 կ.

Է. Ս. ԼՈՒՍԵՒՈՐԶԻ ԱԶԸ.—Գրեց Կ. կոստա-
նեանց, զինն է 15 կ.

Ը. Ա. ԵՒ Բ. ՄՆԱՅՈՐԴԱՅ ԳՐՔԵՐԻ ՆՈ-
ՐԱԳԻՒՏ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՍՈՐԵՐԷՆԻՑ.—Հրատ. Գր. Խալաթ-
եանց. զինն է 15 կոպ.

Թ. ԱՌԱԿՔ. ՔՈՒԼՈՎԻ.—Թարգմ. Գաբրիէլ
Կպիսկ. Այվազեանի, հեղինակի և Թարգ-
մանչի կենսագրութիւններով. զինն է 80 կ.

Ժ. ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ. ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵ-
ՏԻ ԴԱՆԻԹԵՅԻՈՅ.—
Երբորդ տպագրութիւն.
զինն է 2 ուրբի:

Ցանկացողները կարող են դիմել Տպարանի վարչու-
թեան այս հասցէով.—СВ. Эмидэнтъ, Типограф. Ко-
митету.